KULTÚRA SLOVA

Časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu

Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV

HLAVNÝ REDAKTOR

Ján Kačala

VÝKONNÝ REDAKTOR

Matej Považaj

REDAKČNÁ RADA

Klára Buzássyová, Adriana Ferenčíková, Ján Findra, Gejza Horák, Ján Horecký, Ján Kačala, František Kočiš, Ivan Masár, Mária Pisárčiková, Matej Považaj, Anna Rýzková, Ján Sabol, Pavol Žigo

REDAKCIA

813 64 Bratislava, Nálepkova 26

KULTÚRA SLOVA — ROČNÍK 23 — ČÍSLO 5

OBSAH

Rozvoj vedných odborov v SAV a starostlivosť o odbornú terminológiu 129
Pomocný materiál k metodike ustaľovania termínov . . . 132
HORECKÝ, J.: Vzťah medzi terminológiou a znalostným inžinierstvom 145
OROSZOVÁ, D.: Z problematiky jednovýznamovosti a viacvýznamovosti terminologických pomenovaní 150
HEGEROVÁ, K.: Z textilnej terminológie 156
Základné názvy z astronómie (Astrofyzika) 163

Diskusie

LISICKÝ, M. J.: Terminologické problémy v oblasti životného prostredia 171

Rozličnosti

Montovať sa (do niečoho), nanominovať sa (niekam). K. Buzássyová 176

Správy a posudky

Odišiel profesor Jozef Ružička. J. Masár 178
Medzinárodný kongres o terminológii a znalostnom inžinierstve. J. Horecký 179
Učebnica slovenského jazyka z Juhoslávie. J. Kačala . . 181
Pripomienky k slovníkom anglických, francúzskych a nemeckých skratiek. A. Petrovský 183

Spytovali ste sa

Synchro-plávanie a synchronizované plávanie. J. Masár 186
Čajka — čajča. M. Pisarčíková 187
Íris, írisový či iris, irisový. M. Považaj 187

KULTÚRA SLOVA — ROČNÍK 23 — ČÍSLO 5

*Rozvoj vedných odborov v SAV a starostlivosť o odbornú terminológiu**

Odbobie vedecko-technickej revolúcie je charakteristické intenzívnym rozvojom vedných a technických odborov predovšetkým v rámci národných, resp. štátnych spoločenstiev, ale aj v medzinárodnom rozsahu. Prirodzeným dôsledkom tohto rozvoja je rast odbornej terminológie v jednotlivých národných jazykoch. Prudký rast odbornej terminológie síce z jednej strany prospieva rozvoju odbornej slovnej zásoby jazykov, no z druhej strany — ak tento rast nie je koordinovaný a regulovaný — môže sťažovať alebo komplikovať výmenu vedeckých poznatkov a skúseností (osobitne v medzinárodnej vedeckej spolupráci). Bez používania štandardizovanej terminológie nie je pri súčasnom rozvoji vedy a techniky mysliteľný efektívny rozvoj výmeny vedeckých a technických informácií: jednoznačná odborná informácia a jej efektívna výmena je možná iba vtedy, keď účastníci komunikácie budú chápať príslušné pojmy rovnako a keď tieto pojmy budú mať štandardizované, jazykovo normalizované, terminologické pomenovanie. Táto požiadavka zvyšuje potrebu jazykovej a osobitne terminologickej kultúry. Týka sa to najmä progresívnych a intenzívne sa rozvíjajúcich

* Materiál *Rozvoj vedných odborov v SAV a starostlivosť o odbornú terminológiu* pripravil člen korešpondent ČSAV a SAV Ján Kačala, riaditeľ Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV, a PhDr. Ivan Masár, vedecko-technický pracovník ústavu, na rokovanie Predsedníctva SAV s cieľom prispieť k systematickej starostlivosti o budovanie odbornej terminológie v Slovenskej socialistickej republike. Predsedníctvo SAV prerokovalo tento materiál na zasadnutí 26. 5. 1988, podporilo iniciatívu Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV a rozhodlo utvoriť organizačné, materiálne aj kádrové podmienky na splnenie zámeru vybudovať terminologickú banku.

vedných a technických odborov, nevynímajúc ani spoločenskovedné odbory. Treba pritom mať na mysli aj široký záber vedeckej a odbornej literatúry a činnosť vydavateľstiev a ich redaktorov, ktorých práca je pri nedostatku kvalifikovanej starostlivosti o odbornú terminológiu veľmi sťažená a neefektívna. Táto situácia sa potom prenáša aj do vedecko-popularizačnej činnosti a do činnosti pracovníkov hromadných oznamovacích prostriedkov. Pracovníci Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV pri kontaktoch s odborníkmi rozličných vedných, technických a záujmových odborov, pri konzultáciách s pracovníkmi vydavateľstiev vydávajúcich odbornú a popularizačnú literatúru, ako aj s pracovníkmi hromadných oznamovacích prostriedkov zisťujú, že situácia v slovenskej odbornej terminológii, v jej ovládaní a v jej používaní vo vedeckej literatúre, ale najmä pri tvorbe učebníc a vedecko-popularizačnej literatúry nie je v potrebnej miere stabilizovaná. Prudko rastú synonymické rady termínov, často vznikajú varianty termínov; vžité domáce termíny sa neodôvodnene nahrádzajú najmä termínmi prevzatými z angličtiny; pri používaní termínov sa často vôbec neberie do úvahy, či novo preberaný termín má platnosť internacionálneho pomenúvacieho prostriedku a pod. Starostlivosť o slovenskú odbornú terminológiu nie je v želateľnej miere centralizovaná a koordinovaná; budovanie odbornej terminológie a jej štandardizácia ako pevná súčasť teoretického aparátu vednej disciplíny a terminologická kultúra sa nedoceňuje; kompetentné terminologické orgány v niektorých vedných odboroch nepracujú vôbec, v iných odboroch pracujú nesústavne alebo na základe dobrovoľnosti a ochoty jednotlivcov; jestvujúce terminologické komisie pracujú na rozličných úrovniach riadenia vedecko-organizačnej činnosti; nedostačujúca je pripravenosť mladých odborníkov na prácu s odbornou terminológiou. Táto situácia vyvoláva v radoch vydavateľských pracovníkov, u pracovníkov centrálnych orgánov a inštitúcií a u niektorých autorov odborných textov predstavu, že slovenská odborná terminológia je destabilizovaná, ba že vôbec nejestvuje. Mnohé aktuálne terminologické problémy jednotlivých odborov nemožno totiž riešiť iba konzultáciou s jazykovedcami, ktorí sa môžu kvalifikovane vyjadriť o štruktúre termínu, o jeho jazykovej správnosti, nie však o jeho odôvodnenosti, pojmovej náplni, vžitosti, frekvencii či o jeho skutočnej existencii alebo potrebe (najmä pri nových termínoch). Ukazuje sa, že bez autoritatívneho koordinačného centra, ktoré by na solídnej odbornej úrovni cieľavedome organizovalo terminologickú prácu v okruhu národnej terminológie a potom aj na medzinárodnej úrovni, nemožno v štandardizácii odbornej terminológie dosiahnuť potrebný pokrok a želateľný stabilný stav.

V Slovenskej akadémii vied ako najvyššej národnej vedeckej ustanovizni v SSR je v súčasnosti v jej vedeckých centrách a vedeckých

ústavoch vysoká koncentrácia vedných odborov a popredných vedeckých pracovníkov. Navyše niektoré vedúce orgány SAV (Predsedníctvo SAV, vedecké kolégiá SAV, niektoré komisie Predsedníctva SAV) zaisťujú svojím poslaním a zložením účinnú väzbu vedeckého výskumu v SAV s vedeckým výskumom v rámci iných rezortov. Táto situácia utvára vhodné organizačné predpoklady na ustanovenie a pravidelnú prácu odborných terminologických komisií pri vedeckých pracoviskách SAV. Tieto komisie budú ustanovené ako odborné orgány riaditeľa vedeckého pracoviska a popri predstaviteľoch vedného odboru z pracoviska SAV by mali v nich pracovať aj zástupcovia mimoakademických pracovísk a jazykovedci. Terminologické komisie budú zhromažďovať a archivovať terminologické pomenovania daného odboru, starať sa o zjednocovanie a ustaľovanie terminológie a o štandardizovanie odborných termínov tam, kde ešte odborného pomenovania niet alebo také pomenovanie nie je ustálené. Stálou úlohou terminologickej komisie bude vypracúvať súpisy pojmov (termínov) a ich vedecké definície a ucelené súpisy publikovať v odbornom časopise daného vedného odboru a zároveň ich pravidelne posielať koordinačnému terminologickému centru, ktoré by malo disponovať bankou termínov so zodpovedajúcim kádrovým a technickým vybavením. V Slovenskej socialistickej republike takého centra doteraz nebolo, jeho založenie a najmä vybudovanie je však úloha nanajvýš aktuálna. Najväčšie odborné predpoklady na vybudovanie a fungovanie terminologického centra má Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV. Terminologické centrum bude tvoriť súčasť budovanej banky dát slovenského jazyka. Odborné terminologické komisie budú zostavené súbory termínov prostredníctvom banky termínov dávať k dispozícii celej odbornej verejnosti s tým, že platné a záväzné budú iba termíny uložené v banke termínov. Okrem toho, že banka termínov bude plniť stabilizačnú funkciu vo vzťahu k terminologickým pomenovaniam, môže byť užitočná pri výmene terminologických informácií s podobnými bankami v ZSSR a ďalších krajinách, ako aj s medzinárodnými terminologickými centrami (vo Viedni a pod.). Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV ako pracovisko poverené starostlivosťou o budovanie banky termínov bude zároveň koordinovať prácu odborných terminologických komisií v tomto ohľade a bude sa starať o ideové usmerňovanie rozvoja odbornej terminológie na Slovensku tak, aby sa pri budovaní a štandardizácii odbornej terminológie uplatňoval celostný záber. To, prirodzene, vyžaduje utvoriť v ústave primerané kádrové a technické predpoklady.

Ustanovením terminologických komisií pri vedeckých pracoviskách SAV a založením terminologickej banky sa urobí podstatný krok na to, aby sa prekonal súčasný nepriaznivý stav v starostlivosti o odbor-

nú terminológiu v SAV aj v SSR vôbec. Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV v rámci svojej kompetencie robí na okamžité zlepšenie situácie tieto kroky: *1.* R. 1988 pripravil expertízu pre príslušné štátne orgány s cieľom dosiahnuť zlepšenie v oblasti prípravy vysokoškolských odborníkov na prácu s odbornou terminológiou. *2.* Pripravuje odbornú príručku pre nejazykovedcov zacielenú na teoretické a praktické otázky budovania odbornej terminológie. *3.* Školí pre oblasť teórie a praxe odbornej terminológie interného vedeckého ašpiranta. *4.* R. 1988 pripravil metodiku spracúvania terminologických súpisov pre potreby terminologickej banky. *5.* Pripraví (v spolupráci s Výpočtovým strediskom SAV) celkový projekt banky dát slovenského jazyka.

*Pomocný materiál k metodike ustaľovania termínov**

Organizácia a ciele terminologickej práce

Terminológia tvorí v súčasnosti veľmi dôležitú časť slovnej zásoby slovenčiny. Vzrastá tlačená vedecká a odborná produkcia, zvyšujú sa nároky na ľahké a presné dorozumievanie pracovníkov nie iba v jednom odbore, ale aj medzi jednotlivými odbormi. Často vzniká potreba vhodne pomenovať novovznikajúce pojmy alebo pojmy známe doteraz len v cudzojazyčnej literatúre, pričom nezriedka jestvujú pre rovnaký pojem viaceré názvy v cudzom jazyku i v slovenčine.

Aby sa jestvujúca rozmanitosť termínov odstránila, aby sa nové termíny tvorili pokiaľ možno jednotne, aby sa teda uľahčil jazykový styk odborníkov, treba venovať zvýšenú pozornosť normalizovaniu a koordinácii terminológie.

Roztrieštenosť terminologickej práce

Terminológia mnohých odborov sa doteraz vyvíjala, aj v súčasnosti sa vyvíja živelne. Značný vplyv na jej vývoj mali jednotliví autori základných diel. Keďže takýchto autorov s rôznou mierou autority

---

* Metodickú pomôcku na spracovanie terminologických súpisov pripravil PhDr. Ivan Masár, pracovník oddelenia jazykovej kultúry Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV, v spolupráci s prof. PhDr. Jánom Horeckým, DrSc., vedúcim vedeckým pracovníkom ústavu a priekopníkom výskumu a ustaľovania odbornej terminológie na Slovensku. Publikovaním tohto materiálu chceme prispieť k rozvíjaniu terminologickej činnosti.

bývalo niekoľko, bola daná možnosť vývoja terminológie niekoľkými smermi. V súčasnosti býva často zdrojom roztrieštenosti terminológie odborná literatúra písaná v jazykoch, ktoré majú vo svetovom jazykovom procese vedúce postavenie, t. j. v angličtine a ruštine. Takémuto nežiadúcemu vývoju terminológie sa možno vyhnúť kolektívnym rozhodovaním v odborných terminologických komisiách, dodržiavaním všeobecných zásad i vypracovaním zásad na systematické spracovanie terminológie daného odboru.

Terminologická komisia môže najúspešnejšie pracovať pri výskumnom ústave (rezortnom alebo akademickom), pri vysokoškolskej katedre, pravda, za spolupráce s pracovníkmi iných inštitúcií.

Terminologické komisie nemajú byť veľké. Odporúča sa utvárať komisie s 5—8 členmi, ktorí môžu aktívne pracovať aj na príprave materiálu. Je výhodné utvárať celoštátne pracovné komisie.

Príprava materiálu a jeho spracovanie

Terminologická komisia zásadne získava materiál excerpovaním súčasnej odbornej literatúry.

Súpis základných pojmov, resp. základný pojmový systém možno získať aj z jestvujúcich medzinárodných alebo inojazyčných súpisov pojmov, teda nie z abecedných slovníkov, ale zo systematicky usporiadaných súpisov (napr. Nomina anatomica, Medzinárodný elektrotechnický slovník). Z vyexcerpovaných termínov treba zostaviť abecedný register a na kontrolu ho porovnať s jestvujúcimi (inojazyčnými) slovníkmi. Názvy pojmov uvedené v súpisoch alebo abecedných slovníkoch však nemožno iba prekladať; treba za ne dosadzovať už jestvujúce názvy alebo tvoriť názvy podľa zákonitostí národného jazyka.

Je výhodné súčasne ustaľovať slovenské i české názvy. Návrh vypracovaný podľa vlastných excerptov, resp. podľa už jestvujúceho systematického súpisu treba po prediskutovaní v komisii predložiť na pripomienkové konanie pracovníkom priľahlých odborov a jazykovedcom, napr. v časopise svojho odboru alebo v jazykovednom časopise.

Úprava terminologických slovníkov

1. Usporiadanie slovníkov

Jeden z cieľov terminologickej práce je vydávanie terminologických slovníkov (názvoslovných noriem) z jednotlivých odborov. Preto sa treba starať o to, aby tieto práce mali jednotnú úpravu.

Ak jestvujú medzinárodné nomenklatúry (anatómia, botanika, zoológia), je potrebné zachovať ich úpravu i systematické usporiadanie. K medzinárodnému názvu sa pripojí slovenský názov.

Pri terminologických slovníkoch, ktoré nemajú za predlohu medzinárodné nomenklatúry, je potrebné zachovať systematické usporiadanie a systémové vzťahy naznačiť vhodným rozdelením na kapitoly, odseky a ich označením napr. pomocou desatinnej číselnej symboliky.

2. Stavba hesiel a statí

V terminologickom slovníku sa uvádzajú všetky spisovné synonymá, na prvé miesto sa dáva názov odporúčaný ako najvhodnejší. Za správnymi názvami sa uvádzajú s poznámkou *nespr.* alebo *nevh.*, prípadne vo vhodnej grafickej úprave aj ďalšie používané, ale nesprávne, resp. nevhodné (neodporúčané) názvy.

Popri českých a slovenských názvoch môžu sa uvádzať aj názvy v hlavných svetových jazykoch.

Pri každom názve je definícia alebo stručný opis hlavných znakov definovaného pojmu. Podľa potreby možno doplniť výklad nákresom. Nákres môže byť aj spoločný pre niekoľko názvov (s potrebnými číselnými údajmi a odkazmi).

3. Register

K systematickému súpisu je vždy potrebné pripojiť abecedný register usporiadaný podľa medzinárodných zásad. Pre každý jazyk je osobitný register. Pri menších súpisoch (uverejňovaných v časopisoch) register nie je potrebný.

Z teórie terminológie

1. Termín

Termín (názov) je pomenovanie pojmu vymedzeného definíciou a miestom v systéme pojmov daného vedného odboru, techniky, hospodárstva a ďalších činností.

Niekedy sa popri termíne rozlišuje názov ako označenie triedy vecí, jednotiek v nomenklatúre istého odboru (napr. názvy oxidov, názvy rastlín, vtákov).

Z hľadiska systematizácie, normalizácie a koordinácie však niet medzi termínom a názvom zásadných rozdielov. Preto tam, kde sa hovorí o termínoch, myslia sa aj názvy.

2. Pojem a systém pojmov

Pojem sa tradične chápe ako zovšeobecnený odraz tých stránok predmetu, ktoré sú pre poznanie podstatné. Toto statické chápanie pojmu sa v súčasnej filozofickej literatúre nahradilo dynamickým chápaním založeným na vzťahu pojmu k jeho logickému spektru. Logické spektrum pojmu je množina výpovedí, ktoré sa nepretínajú a z ktorých každá vyjadruje istú vlastnosť. Napr. logické spektrum pojmu *počítač* sa skladá z takýchto výpovedí: 1. patrí do triedy strojov, 2. spracúva informácie, 3. pracuje samočinne, 4. vyžaduje program, 5. na základe programu vykonáva rozličné operácie atď. Pojem *logické spektrum pojmu* má pre praktickú terminologickú činnosť mimoriadny význam, lebo uľahčuje vyberať vhodné znaky, resp. motívy pomenovania a formulovať definície.

Systém pojmov je množina pojmov, ktoré presne vymedzeným spôsobom medzi sebou súvisia. Preto pri každom novom pojme treba vymedziť jeho postavenie v systéme jestvujúcich pojmov daného vedného odboru, t. j. určiť pojmy, ktoré sú novému pojmu nadradené, podradené a priradené. Dobrou pomôckou na vymedzenie jednotlivého pojmu v systéme pojmov je klasifkačná schéma. Napr.:

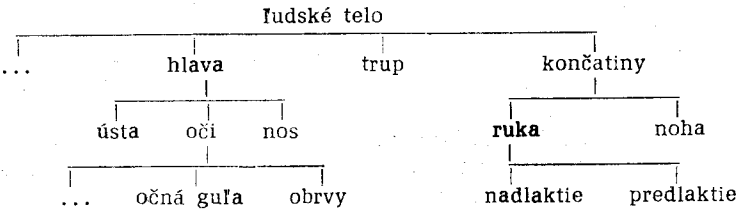

Prirodzene, že klasifikačná schéma nemusí mať iba podobu tradičného stromu, ale aj rozličných geometrických útvarov a obrazcov.

Okrem svojho miesta v systéme pojmov je pojem daný obsahom a rozsahom. Obsahom pojmu sú znaky potrebné na jeho určenie, rozsahom pojmu je množstvo predmetov alebo javov zahrnutých pod daný pojem.

3. Znaky pojmu

Znaky pojmu sú vnútorné (inherentné) a vonkajšie (adherentné). Znakom pojmu treba venovať osobitnú pozornosť, lebo sú dôležité pre tvorenie pomenovaní: často sa práve jednotlivé znaky vyberané z logického spektra pojmu využívajú ako základ na utvorenie termínu; vyjadrujú sa jazykovými prostriedkami. Sú motivačnými znakmi, lebo motivujú výber jazykových prostriedkov na tvorenie termínu.

Vnútorné (inherentné) znaky sa dajú zistiť pozorovaním na predmetoch. Ide napr. o tvar *(očná guľa)*, zafarbenie *(bielko, červienka)*, veľkosť *(vysoká pec)*, materiál *(rúrková libela, olovnica, dreváky, oceľová tyč)*, umiestnenie *(vonkajšie vinutie, okostica)*.

Vonkajšie (adherentné) znaky sa týkajú účelu a pôvodu. Účelovými znakmi sa rozumie použitie, určenie veci *(rúrkové kliešte* — na ohýbanie rúrok, *písací stroj)*, fungovanie *(vysávač, rozhlas po drôte)*. Znakom pôvodu sa rozumie spôsob výroby *(jodidovaná soľ)*, miesto výskytu *(holub skalný, bauxit, tešinit)*, vynálezca alebo aj bádateľ *(Newtonov zákon, Reynoldsovo číslo, ruža Kupčokova* — pri nových termínoch menej často).

4. Pojmová štruktúra termínu

Pri tvorení nového termínu možno zásadne vziať za motivačný znak ktorýkoľvek znak dostačujúci na odlíšenie pojmu od ostatných pojmov. Treba však dbať predovšetkým na úzus v danej vednej disciplíne: v opisných vedách (botanika, zoológia) prevládajú znaky tvaru, veľkosti, pôvodu, v technických disciplínach sú častejšie znaky účelu a fungovania. Samozrejmou požiadavkou je primeranosť termínu jazykovým prostriedkom daného jazyka: vyjadriť možno iba také znaky, na ktoré sú v jazyku vhodné pomenovacie prostriedky.

Aby bolo možné vyjadriť rozličné motivačné znaky, treba zachovať pri ich výbere medzi nimi istú hierarchiu. V mnohých odboroch (napr. v anatómii) sa už zásadne nepoužívajú znaky podľa autora (namiesto *Eustachova trubica* sa zavádza *sluchová trubica*, namiesto *Varolov most* iba *most)*, v technických odboroch sa aspoň v nových termínoch upúšťa od motivácie menami, lebo to sťažuje identifikáciu termínov (porov. *Volkmannov bočník — balistický bočník)*.

Zásadne treba v termíne vyjadriť toľko znakov alebo také znaky príslušného pojmu, aby termín bol výstižný, aby sa nemohol zamieňať aspoň v jednom odbore a v susedných odboroch. Netreba vyjadrovať zbytočné, nepodstatné znaky. V názve *transformátor na striedavý prúd* je napr. zbytočné vyjadrovať znak určenia *na striedavý prúd*, lebo na iný než striedavý prúd transformátor nie je. V názve *elektrická indukčná pec* je zbytočný znak *elektrická*, lebo indukčná pec iného druhu nejestvuje.

5. Definícia

Úlohou definície je slovne vyjadriť znaky, ktorými je vymedzený príslušný pojem, ako aj jeho miesto v sústave pojmov. Definícia má umožniť identifikáciu termínov a pojmov.

Najprv sa definujú základné pojmy, lebo sa potom výhodne používajú pri definovaní ďalších (podradených) pojmov.

Nesprávne sú definície bludným kruhom, v ktorých sa používa pojem, ktorý treba vlastne vysvetliť, napr.

transformačný agregát — spojenie transformačného transformátora a ortuťového meniča

ortuťový menič — jeden alebo niekoľko meničov spojených do schémy transformačného agregátu

Pri definovaní základných pojmov exaktných vied (napr. *elektromagnetické pole)* nemožno a netreba vždy rešpektovať požiadavku, aby sa používali termíny už prv definované.

Nie je správne definovať tautologicky, t. j. používať v definícii pomenovanie toho pojmu, ktorý sa definuje, napr.

vidlica — vidlica spojená s osou

Najvýhodnejšia je tzv. klasická definícia, v ktorej sa uvádza najbližší nadradený rod (genus proximum) a druhový rozdiel (differentia specifica), resp. rozdiely, napr.

tekuté motorové palivo — motorové palivo (rodový pojem), ktoré sa do napájacej sústavy motora dostáva v tekutom stave (druhový znak)

zarážka — brzdový mechanizmus (rodový pojem) umiestnený na koľajnici (druhový znak), určený na zastavenie vlaku (druhový znak) a na jeho udržanie na mieste (druhový znak)

Niekedy sa v definícii ukazuje, že definovaný pojem je pojmom pre časť nejakej veci, a potom sa ukazuje na rozlišovace znaky tejto časti, napr.

kondenzátor vývevy — časť parnej vývevy, ktorá zabezpečuje kondenzáciu pár pracovnej tekutiny

Definíciu možno doplniť, objasniť výpočtom typických prípadov, vzorcom, prípadne aj nákresom, napr.:

karbonatit — intruzívna, ako aj extruzívna vyvretá hornina, ktorá obsahuje viacej ako 50 objemových percent uhličitanov; rozlišujú sa tieto typy karbonatitov: kalcitické karbonatity, dolomitické karbonatity, ferokarbonatity...

lambert (La) — staršia jednotka jasu; 1 La = 10^4 / cd/m^2

relatívne číslo slnečných škvŕn — index slnečnej činnosti (R) daný rovnicou R = 10 g + f, kde g je počet skupín škvŕn, f je počet jednotlivých škvŕn

Pomenúvanie a pomenúvacie jednotky

1. Jazyková realizácia pojmovej štruktúry

Pri konkrétnom pomenúvacom akte sa vychádza z pojmu. Pomocou jeho logického spektra a onomaziologickej (pomenovacej) kategórie ako najvšeobecnejšieho prvku určujúceho vzťah medzi pojmom a termínom sa abstrahujú jeho sémantické zložky a modeluje onomaziologická zložka. Onomaziologická zložka je dvojčlenná, skladá sa z onomaziologickej bázy (určovaná zložka termínu, t. j. rod, druh, pojmová trieda ap.) a z onomaziologického príznaku (určujúca zložka termínu). Sú to vlastne motívy pomenovania. Napr. v termíne *počítač* je onomaziologickou bázou pojmová trieda „stroj", onomaziologickým príznakom je pojem „počítať". V termíne *pracovník* je onomaziologickou bázou pojmová trieda „človek", onomaziologickým príznakom pojem „pracovať". Z príkladov vidieť, že pri odvodených termínoch je bázou slovotvorná prípona *(-č, -ník)*, príznakom je odvodzovací základ *(počíta-*, resp. *pracov-)*. Vo viacslovných termínoch reprezentuje onomaziologickú bázu určované substantívum a onomaziologický príznak určujúce slovo: v termíne *tekuté motorové palivo* je bázou substantívum *palivo*, príznakom adjektíva *tekuté, motorové*, v termíne *kondenzátor výveevy* je bázou substantívum *kondenzátor* a príznakom genitívny prívlastok (porov. *kondenzátor výveevy — výveevový kondenzátor)*.

Okrem onomaziologickej zložky sa pri tvorení (alebo analýze) termínu ráta s onomatologickou zložkou (slovotvornou vo vlastnom zmysle). Táto zložka sa v každom jazyku vyjadruje prostriedkami vlastnými iba danému jazyku, kým ostatné zložky, najmä pojmová zložka, majú univerzálnu platnosť. Onomatologickú zložku tvoria pri odvodených termínoch predpony a prípony, pri viacslovných termínoch slová vyjadrujúce v danom jazyku vybrané onomaziologické príznaky. Onomaziologická zložka má pojmový, onomatologická zložka jazykový ráz.

Schematicky možno uvedené zložky objektu *pojem/termín* zachytiť takto:

pojem

pojmová zložka — tvoria ju všetky potenciálne výpovede z logického spektra pojmu

sémantická zložka — tvoria ju vybrané výpovede z logického spektra pojmu (t. j. sémantické príznaky)

onomaziologická zložka — tvoria ju motívy pomenovania

onomatologická zložka — tvoria ju prípony, predpony, slová (t. j. morfémy)

termín

Vo všeobecnosti možno povedať, že pojmová zložka sa v jazyku realizuje dvoma spôsobmi: 1. priradením nejakej jazykovej jednotky k nej, 2. vyjadrením niektorých znakov pojmovej zložky jazykovými prostriedkami (morfémami). V prvom prípade vznikajú nemotivované, v druhom prípade motivované termíny.

2. Nemotivované termíny

Nemotivované termíny tvoria obyčajne menšiu časť danej terminológie. Sú to slová ako *voda, ruka, kosť, stroj, voz, múr, drôt, lano.*

Do skupiny nemotivovaných termínov patria spravidla aj cudzie slová. Slová grécko-latinského pôvodu (napr. *rádius, motor, analýza, geológia, stratosféra)* sa obyčajne neprekladajú do národného jazyka. Používanie grécko-latinských slov je dôležitým prostriedkom na internacionalizáciu terminológie. Vo výrobných odboroch sa niekedy používajú domáce ekvivalenty, napr. *rozbor* popri *analýza, dovoz — import, pokus — experiment.* Také dvojice možno využívať štylisticky; prednostne možno domáce ekvivalenty používať v popularizačnej literatúre a v učebniciach.

Cudzie slová prevzaté zo živých jazykov sa ako termíny vo vedeckej literatúre používajú menej často než slová gréckeho alebo latinského pôvodu: rus. *podzol,* poľ. *rendzina,* angl. *bit* (z *binary digit),* franc. *stáž.* Častejšie sú napr. v názvoch strojov, v športovej terminológii alebo v názvoch textilných výrobkov (aj tu sa však často pravopisne prispôsobujú: *kontejner, buldozér, skúter, volejbal, futbal, tenis, hokej; froté, zamat, krepdešín, žoržet).*

Často sa termíny zo živých jazykov prekladajú, kalkujú do našich národných jazykov: *memory — pamäť, breading — plemenitba.* Prekladajú sa aj názvy anatomické, botanické a zoologické, najmä ak niet starších domácich názvov (napr. *Oryzopsis — ryžovka, Ligularia dentata — jazyčník veľkoúborový, anthelix — protizávit, epithelium — nástelka).*

3. Termíny motivované obrazne

V skupine motivovaných termínov majú osobitné postavenie termíny utvorené obrazne (metaforicky) spravidla sémantickým spôsobom, t. j. využitím slova z bežnej slovnej zásoby na terminologické ciele. Základom motivácie môže byť podobnosť tvaru, funkcie, napr. *zub* (na píle), *tŕň* (na obrábacom stroji), *nos* (na lodi), *kôň* (telovýchovné náradie) atď. Repertoár metaforických názvov sa v súčasnosti rozširuje aj v dôsledku kontaktov s anglickou odbornou terminológiou (porov. *memory — pamäť, key — kľúč, heat — hlava* [magnetofónu]

atď.). Príležitosť na metaforický spôsob pomenúvania je častá v technickom názvosloví, v počítačovej technike, v modernej botanike, genetike a v iných odboroch. Súčasná terminologická prax ani teória sa tomuto spôsobu tvorenia termínov nebráni.

4. Termíny tvorené odvodzovaním

Významovo priezračnejšie sú termíny utvorené odvodzovaním, najmä ak sa nimi označuje účel *(rýpadlo)*, miesto *(cestovináreň)* a nositeľ vlastnosti *(pozorovateľ, krmivár, triedič)*. Výhodou takýchto termínov je derivatívnosť (možno od nich ľahko tvoriť ďalšie potrebné odvodeniny), nevýhodou menšia presnosť a jednoznačnosť.

Pri tvorení názvov odvodzovacími príponami treba sa snažiť, aby sa rovnaký motivačný znak vyjadroval podľa možnosti rovnakou príponou. Ak sa látka, materiál vyjadruje príponou *-ivo*, je výhodné utvoriť aj podobu *ostrivo, spojivo* namiesto *ostridlo, spojidlo/pojidlo*, najmä ak nejde o veľmi vžité termíny typu *čistidlo, mazadlo, činidlo*. Odvodzovacie prípony možno využiť na diferenciáciu významu. Príponou *-ný* sa veľmi často tvoria akostné (kvalitatívne) prídavné mená, príponou *-ový* vzťahové prídavné mená. Tento jazykový prostriedok sa využíva na diferencovanie napr. v dvojiciach ako *povrchný* (nie dôkladný, napr. *povrchný človek*) — *povrchový* (na povrchu: *povrchový lom*), *prechodný* — *prechodový, prenosná lampa* — *prenosová technika* ap.

Pri tvorení termínov sa spravidla využívajú živé, produktívne odvodzovacie prípony. Ojedinele sa využívajú aj vcelku neživé odvodzovacie prípony, napr. *vetr-oň, let-úň*.

5. Termíny tvorené skladaním

Tvorenie názvov skladaním z dvoch (zriedkavejšie z viacerých) kmeňov sa dá vhodne využiť v prípade potreby. Bežné sú názvy s druhým kmeňom slovesným *(teplomer, vodovod, horúcovod, rybovod)*. Častejšie sú iba zložené prídavné mená typu *hospodársko-spoločenský, kultúrno-osvetový*. V niektorých odboroch, napr. v botanike a zoológii, majú zložené pomenovania dlhšiu tradíciu: *dlhoústka, ostrochvostka*. Netvoria sa už názvy typu *pôdoznalectvo, prúdovodič*. Do spisovného vyjadrovania prenikajú hybridné zložené slová, v ktorých obyčajne prvá časť je cudzí prvok, druhá domáce slovo: *fotonásobič, rádiostanica, infrahľad, minipočítač, makropriestor*.

6. Združené (rozvité) pomenovania

Ak sa niektoré znaky pojmovej štruktúry vyjadrujú samostatnými

slovami (najčastejšie prídavnými menami alebo podstatnými menami v nepriamych pádoch), vznikajú združené (rozvité) pomenovania. Pre poradie pomenovaní motivačných znakov, t. j. pre poradie prídavných mien a podstatných mien platia isté zásady.

Prídavné mená vyjadrujúce motivačné znaky sa kladú spravidla pred podstatné meno. Iba v názvoch druhov v botanike a zoológii, v názvoch oxidov a solí v chémii býva prídavné meno za podstatným menom. Ak je prídavných mien niekoľko, kladú sa postupne od základného podstatného mena doľava tak, ako vyjadrujú nové pribúdajúce motivačné znaky (tzv. ľavostranná linearizácia):

elektrónový pár — dvojité väzby
voľný elektrónový pár — kumulované dvojité väzby

Podstatné mená vyjadrujúce motivačné znaky kladú sa vždy za základné podstatné meno. Najbližšie sprava stojí podst. meno (nezhodný prívlastok) v druhom páde, potom podst. mená v ostatných nepriamych (resp. predložkových) pádoch (tzv. pravostranná linearizácia):

uhol priamky — stred kružnice
uhol priamky s rovinou — stred kružnice vpísanej trojuholníku
rovnica zväzku priamok na spôsob Lamého

Za podstatným menom býva aj zhodný prívlastok (prídavné meno) rozvitý ďalším znakom: *útvar súmerný podľa roviny, útvar rovnoľahlý s určitým útvarom.*

Ak sa niekoľko motivačných znakov vyjadruje prídavnými menami alebo podstatnými menami, treba dodržiavať príslušné zásady v ich poradí.

Napr. v hutníctve, v názvoch materiálu, je vhodné takéto poradie:

účel	fyzikálne, chemické a technolog. vlastnosti	veľkosť, tvar	spôsob výroby a úpravy	materiál
konštrukčná podložkový	*nemagnetická nehrdzavejúci*	*kruhová obdĺžnikový*	*valcovaná ťahaný*	*oceľová tyč oceľový drôt*

materiál	spôsob výroby a úpravy	veľkosť, tvar	fyzikálne, chemické a technolog. vlastnosti	účel
tyč z legovanej ocele drôt z ušlachtilej ocele	*valcovaná za tepla ťahaný za tepla*	*kruhového prierezu plochého prierezu*		*na výrobu reťazí na podložky*

Treba však zdôrazniť, že znak vyjadrený podstatným menom v druhom páde musí byť tesne za základným podstatným menom, takže uvedené príklady majú takúto správnu podobu:

tyč kruhového prierezu z legovanej ocele valcovaná za tepla na výrobu reťazí,

drôt plochého prierezu z ušľachtilej ocele ťahaný za tepla na podložky.

V názvoch strojov, kde je dôležitý najmä znak účelu a spôsobu činnosti, je vhodné takéto poradie:

vybavenie, dôležitý prvok	spôsob činnosti	pohon	účel	
koľajové	*otočné lopatové*	*elektrické*	*univerzálne*	*rýpadlo*
plávajúce	*sacie*	*parné*	*ťažné*	*rýpadlo*

	účel	pohon	spôsob činnosti	vybavenie, dôležitý prvok
rýpadlo	*na prehĺbenie priekop*	*so združeným pohonom*	*ovládané lanom*	*na pásovom podvozku*
lis	*na termosety*	*so samostatným pohonom*		

Uvedené pravidlá o poradí platia aj v takých názvoch, v ktorých sa znaky vyjadrujú prídavnými i podstatnými menami. Napr. *striekací lis na termosety so samostatným pohonom, lopatkové elektrické tunelové rýpadlo na kolesovom podvozku.*

7. Dostatočnosť motivačných znakov

Ako vidieť z uvedených príkladov, snaha zachytiť čo najviac motivačných znakov vedie k tvoreniu ťažkopádnych názvov. Preto sa odporúča v termínoch vyjadrovať iba tie motivačné znaky, ktoré sú potrebné na jednoznačné určenie pomenúvaného pojmu, resp. na jeho odlíšenie od iných pojmov.

Ani snahu po odlíšení netreba uplatňovať priamočiaro. Spravidla stačí, ak je termín odlíšený (t. j. jednoznačný) v danom odbore a v susedných, priľahlých odboroch. Nie je teda na prekážku, keď sa rovnakým a prípadne aj rovnako motivovaným názvom (tzv. heteronymia, resp. medziodborová homonymia) označujú veci v odľahlých, nesúvisiacich odboroch; napr. *kopytník* = zviera a rastlina, *lyžičník* = nádoba na lyžice a rastlina.

8. Synonymia termínov

Pre mnohé pojmy už jestvujú dva alebo viaceré názvy. Pre odborné vyjadrovanie nie je takáto pestrosť výhodná, preto treba pri normalizácii terminológie robiť istý výber a dávať prednosť jednému z jestvujúcich synonymných (rovnoznačných) názvov.

Prednosť treba dávať predovšetkým takému termínu, ktorý vyjadruje názornejší alebo vecne správnejší motivačný znak. Z dvojice *uhlový kmitočet — kruhový kmitočet, uhlová frekvencia — kruhová frekvencia* lepšie vyhovujú názvy s motivačným znakom *„uhol"*, preto treba odporúčať názvy *uhlový kmitočet, uhlová frekvencia.* Podobne v dvojici *suchá destilácia — rozkladná destilácia* vecne správnejší je názov *rozkladná destilácia.*

Pri rozhodovaní o výbere z takýchto dvojíc treba však brať do úvahy zaužívanosť (resp. možnosť novej úpravy) daného názvu a najmä súvislosť s terminológiou iných národov. Hoci je napr. názov *doba polovičného rozpadu* motivačne správnejší ako *polčas rozpadu,* predsa sa drží názov *polčas rozpadu* vplyvom anglických a ruských názvov.

Ako synonymné názvy často jestvujú popri sebe domáce a cudzie názvy. Nebolo by správne dávať z nich prednosť vždy domácim názvom. Výber závisí od stupňa ustálenosti (napr. častejší je názov *dostredivá sila* proti *centripetálna sila,* ale *ideálny plyn* proti *dokonalý plyn),* od možnosti tvoriť ďalšie odvodeniny *(impedancia — zdanlivý odpor, impedančný mikroskop — drobnohľad),* od stupňa živosti domáceho tvorenia *(morfológia — tvaroslovie* v biologických disciplínach, ale *tvaroslovie — morfológia* v jazykovede).

Nevhodný je taký postup, pri ktorom sa chce významovo odlíšiť internacionálny člen synonymnej dvojice od domáceho člena (napr. v jazykovede *subjekt — podmet).* Internacionálne a domáce termíny možno využiť štylisticky. V náučnom vedeckom štýle sú častejšie internacionálne termíny, v popularizačnej literatúre je vhodné dopĺňať k internacionálnym termínom ich domáce synonymá, v prípade potreby iný spôsob objasnenia.

Ak jestvujú synonymá spisovné a nespisovné, neutrálne a príznakové, treba dať zásadne prednosť spisovnej, neutrálnej podobe: *rozvod — šrank, hrtan — gágor.*

Terminológia a počítače

Súčasná veda a technika jednotlivých národných spoločenstiev sa rozvíja nezvyčajným tempom. Prirodzeným dôsledkom toho je narastanie terminologických položiek v jednotlivých národných jazykoch, čo niekedy sťažuje pružnú výmenu poznatkov a skúseností pri medzi-

národnej spolupráci. To núti účastníkov medzinárodnej spolupráce hľadať a ustaľovať efektívne prostriedky na komunikáciu, zriaďovať banky termínov, t. j. ukladať terminológiu do počítača. Banky termínov sú moderné verzie príručných kartoték, pravdaže, nepomerne obsažnejšie, pohotovejšie, a teda aj efektívnejšie. Banka termínov sa skladá z týchto troch častí: 1. vstup údajov (dát), 2. uloženie údajov, 3. výstup údajov.

Na zabezpečenie jednotného spôsobu evidovania všetkých termínov v banke dát má každá terminologická položka uchovávaná v pamäti počítača obsahovať toto:

1. základný termín: a) už ustálený a kodifikovaný napr. v terminologickom slovníku, názvoslovnej norme, v uznávanom kompendiu odboru ap.; b) zatiaľ nekodifikovaný, ale odporúčaný termín;
2. definíciu termínu vždy vyjadrenú verbálne (vzorec, schéma, rovnica ap. môžu byť len komplementárnym prostriedkom, nemôžu nahrádzať verbálnu definíciu);
3. presný bibliografický údaj o publikácii, z ktorej sa termín a definícia vybrali, aj s udaním strany výskytu termínu;
4. používaná skrátená forma viacslovného základného termínu;
5. prípustné a neprípustné synonymá (t. j. slangové, nespisovné podoby termínu, ak jestvujú a najmä ak konkurujú spisovným termínom);
6. podľa potreby ruský, anglický a nemecký ekvivalent slovenského termínu;
7. vedný odbor (podľa uváženia aj užšia disciplína), v ktorej sa termín používa).

Okrem toho možno uviesť aj iné údaje. Napr. zoológovia, ktorí už využívajú počítač na terminologické ciele, môžu pohotovo zistiť, ktoré vtáky kde hniezdia, aké ryby žijú v našich vodách ap. Užitočné sú aj údaje o interdisciplinárnosti termínu (t. j. odkaz na iné odbory, v ktorých sa termín používa).

ZÁKLADNÁ A ODPORÚČANÁ LITERATÚRA

HORECKÝ, J.: Základy slovenskej terminológie. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956. 148 s.

POŠTOLKOVÁ, B. — ROUDNÝ, M. — TEJNOR, A.: O české terminologii. Praha, Academia 1983. 132 s.

Slovenské odborné názvoslovie (časopis vychádzal v rokoch 1953—1961).

Československý terminologický časopis (vychádzal v rokoch 1962—1966).

Kultúra slova (vychádza od roku 1967 doteraz)

Vzťah medzi terminológiou a znalostným inžinierstvom

JÁN HORECKÝ

V súčasnom vedecko-technickom rozvoji sa postupne začína formovať aj znalostné inžinierstvo (knowledge engineering). Je to vedný odbor, ktorý skúma možnosť prevádzať znalosti do podoby použiteľnej na styk s počítačom (porov. Kultúra slova, *21,* 1987, s. 170). Prirodzene, že aj takto koncipovaný inžiniersky odbor si vyžaduje pevné teoretické základy. Jedným z pokusov o teoretické podloženie znalostného inžinierstva je skúmanie styčných bodov s teóriou terminológie.

Vzťah medzi terminológiou a znalostným inžinierstvom — mali by sme skôr hovoriť o vzťahu medzi teóriou terminológie a teóriou vedenia (Wissenstheorie) — vymedzuje E. Oeser (1988) v prospech kľúčového postavenia terminológie. Správne konštatuje, že tieto dve oblasti vedy sa síce vyvíjali oddelene, ale v dôsledku konvergentného vývinu sa rýchlo integrujú do jednotného systému. Nie celkom prijateľné je však jeho tvrdenie, že pri skúmaní tejto integrácie treba vychádzať z terminológie, lebo tvorenie pojmov (ako postulovaný základ teórie terminológie) je predpokladom generovania znalostí a osvojovanie týchto znalostí jednak predpokladá existenciu terminologicky kontrolovaného (ovládaného) obsahu vedenia, jednak buduje na systéme pojmových vzťahov. Pravda, veľa môže znalostné inžinierstvo získať zo všeobecne platných zásad, ktoré sa vypracovali pri štandardizácii terminológie.

Je totiž známe, že dôraz na pojmové usporiadanie, resp. na usporiadané pojmové sústavy sa začal klásť práve pri výskume teoretických otázok terminológie. Svedčia o tom rozličné pokusy o znázornenie pojmových súvislostí rozličnými grafmi a stromami, začínajúc prácami E. Wüstera a D. S. Lotteho.

V skutočnosti však oblasť teórie znalostí, resp. teórie či techniky vedenia (v angličtine sa používa spojenie *knowledge engineering,* v nemčine názov *Wissenstechnik)* je oveľa širšia a všeobecnejšia než oblasť zahrnovaná do teórie terminológie. Okrem toho terminológia je vždy len špeciálnou zložkou všeobecnej sústavy pomenovaní.

Ale je tu aj hlbší dôvod na odlíšenie teórie terminológie od teórie vedenia, a to je rozdielne chápanie pojmu. Kým v teórii terminológie sa pojem chápe ako prvok z oblasti myslenia, a preto sa vymedzuje klasicky svojím obsahom a rozsahom, v teórii vedenia sa chápe ako prvok z oblasti poznávania, a preto sa vymedzuje schopnosťou vypovedať o objektoch opisovaných na účely komunikácie. S. Ozeki (1987) síce kritizuje mienku I. Dahlbergovej (Dahlberg, 1985), že pojem nie je

jednotkou myslenia, lež jednotkou vedenia, ale pri analýze problému prichádza k záveru, že predsa len treba rozlišovať pojmové myslenie a jazykové myslenie. Z tohto záveru zase možno vyvodzovať, že popri klasickom pojme ako jednotke myslenia možno uznávať aj pojem ako jednotku vedenia. Tento typ pojmu sa často označuje ako koncept. R. A. Pavilionis ho vymedzuje ako zovšeobecnenú predstavu o objektoch.

Aby sa rozdiel medzi pojmom v oblasti myslenia a pojmom v oblasti vedenia výraznejšie zachytil, mohlo by sa uvažovať o tom, aby sa pojem v oblasti vedenia označoval ako *idea* (v pôvodnom gréckom význame slova). A potom by sa aj proti konceptológii ako náuke o pojmoch z oblasti myslenia mohol zaviesť termín *ideológia* ako náuka o pojmoch z oblasti vedenia. (Pravda, je tu nepríjemná homonymia so slovom *ideológia* vo význame súhrn spoločenských a politických ideí, názorov. Preto by sa azda mohlo uvažovať o názve *gnostológia,* ktorý navrhujú niektorí americkí lingvisti.)

Ako je známe, teória terminológie vypracovaná E. Wüsterom je založená na teórii pojmu (na konceptológii) a na odhraničení pojmu od významu. Vidieť to aj na členení tejto teórie (tzv. všeobecnej náuky o terminológii — porov. Wüster, 1979) na viacero oblastí. Základnou oblasťou je teória pojmu čiže konceptológia, ktorá skúma povahu pojmov a vzťahov medzi nimi; ontológia skúma objekty, vzťahy medzi objektmi a konštruuje systémy objektov; lingvistika má skúmať význam termínov a spôsoby priradenia pomenovaní k pojmom; napokon informatika má skúmať ukladanie, vyhľadávanie a spôsoby prenosu termínov (Felber, 1987).

Z uvedených čiastkových oblastí teórie terminológie najrozpracovanejšia je náuka o pojmoch, konceptológia (Nedobity, 1985). Zdôrazňuje sa v nej, že pojmy nejestvujú samy osebe, preto ich treba skúmať aj vo vzťahu k iným súvisiacim pojmom. Tieto vzťahy sa členia na logické, založené na podobnosti (konkrétne sú to vzťahy nadradenosti, podradenosti, priradenosti a kríženia) a ontologické, vyjadrujúce súvislosti celku a jeho častí, ako aj častí navzájom v objektívnej realite. Triedenie pojmov sa pokladá za najsilnejší prostriedok poznania, lebo umožňuje zreteľné zobrazenie istej oblasti poznania, resp. istého súboru znalostí. Výsledkom klasifikácie pojmov je systém pojmov a jeho reprezentácia pomocou pyramídy alebo stromu.

Doteraz uvádzané pojmové systémy však zachycujú obyčajne len malé okruhy poznatkov. Ale teória znalostí, resp. teória vedenia sa nemôže uspokojiť len s malými oblasťami vedenia, jej cieľom je preskúmať a zobraziť oveľa širšie oblasti ľudského poznania. Preto ani nevyhovuje načrtnutá teória a aplikácia konceptológie. Širšie oblasti ľudského vedenia, najmä ak ešte neboli spracované do pojmových sú-

stav, je výhodnejšie zachycovať a zobrazovať nie na základe pojmov, ale na základe ideí, ktoré nie sú presne definované obsahom a rozsahom, ale tvoria sa na základe bežných a praxou overených predstáv o objektoch používaných v bežnej komunikácii.

Práve takéto idey je výhodné pokladať za základné prvky znalostí a skúmať vzťahy medzi nimi. Treba však zdôrazniť, že vzťahy medzi ideami nie sú také jednoduché ako vzťahy medzi pojmami; ďalej treba konštatovať, že idey nie sú odtrhnuté od svojich výrazových, jazykových zložiek v tom zmysle ako pojmy od pomenovaní. Aj to je dôvod, prečo nemá zmysel budovať — paralelne s konceptológiou nejakú ideológiu. Pretože idey spolu s obsahom a formou tvoria nedeliteľné základné jednotky vedenia, poznania, bolo by užitočné na celú teóriu aplikovať názov *náuka o znalostiach* čiže *gnostológia* (porov. vyššie).

V takto chápanej gnostológii je základnou jednotkou onomaziologický reťazec so svojimi troma vzájomne spätými zložkami, totiž ideou (konceptom), obsahom a formou: △ → 0 → □, resp. jeho jazyková realizácia v podobe pomenovania, resp. presnejšie v podobe lexie (príslušného významu slova).

Pritom je dôležité pripomenúť, že vzťahy medzi ideami sa nedajú zobrazovať tak jednoducho a priamočiaro ako vzťahy medzi pojmami (pomocou pyramíd a stromov), ale že najvhodnejším prostriedkom sú viac alebo menej komplikované sémantické siete. Každý prvok v takejto sémantickej sieti, reprezentovaný príslušnou lexiou, je pritom vymedzený dvoma typmi vzťahov. Na jednej strane sú to paradigmatické vzťahy, umožňujúce klásť príbuzné lexie na to isté miesto v lineárnom rade (stoja akoby namiesto inej lexie, čo sa v nemčine veľmi vhodne vyjadruje príslovkou *statteinander)*. Sú to vzťahy synonymie (a antonymie), hyponymie (významovej podradenosti) a hyperonymie (významovej nadradenosti). Na druhej strane sú to syntagmatické vzťahy, umožňujúce klásť príbuzné lexie na susedné miesto v lineárnom rade (popri sebe, vedľa seba — v nemčine *nebeneinander)*. Sú to vzťahy prisudzovania: danej lexii sa prisudzuje jednak statická vlastnosť (atribút), jednak dynamická vlastnosť (predikát):

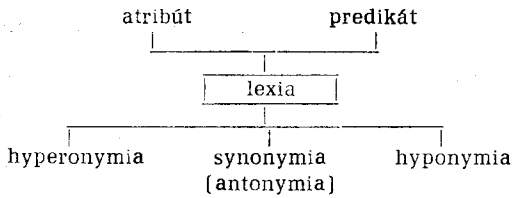

Napr. na lexiu *pes* sa viažu v synonymickom vzťahu lexia *dunčo,* v hyponymickom vzťahu lexie *vlčiak, chrt,* v hyperonymickom vzťahu

lexie *zviera, stavovec,* v atributívnom vzťahu lexie *čierny, biely, izbový,* v predikatívnom vzťahu lexie *hrýzť, štekať.* Na každú z týchto lexií sa znova viažu ďalšie lexie v uvedených vzťahoch, a tak vzniká široká sieť vzťahov a lexií — sémantická sieť.

Ďalší základný rozdiel medzi konceptológiou a gnostológiou je aj v tom, že kým konceptológia skúma vzťahy len medzi rovnorodými pojmami (vyjadrenými napr. len podstatnými menami pri názvoch objektov, len slovesami pri názvoch dejov), gnostológia zahrnuje do svojho skúmania aj rôznorodé vzťahy, napr. medzi substantívnymi a slovesnými lexiami. Pravda, slovesné lexie sú obklopené trocha odlišnou sieťou vzťahov než substantívne lexie. Viažu sa na ne bežné paradigmatické vzťahy, ale syntagmatické vzťahy majú iný charakter. Popri atributívnom vzťahu (vyjadrenom napr. príslovkou) je tu ďalší základný vzťah, a to vzťah k agensovým a patiensovým prvkom, vyjadreným intenčným rámcom.

Rozdiel medzi teóriou terminológie a teóriou vedenia je napokon v tom, ako sa chápe vzťah medzi pojmom a pomenovaním, resp. medzi ideou a lexiou. Je známe, že v teórii E. Wüstera sa hovorí osobitne o pojmoch a osobitne o ich pomenúvaní, pričom vzťah medzi nimi sa rieši v podstate na základe klasického sémantického trojuholníka, totiž tak, že termín pomenúva daný objekt len cez pojem, ibaže v pojme rozlišuje E. Wüster dve zložky, znak a význam ako abstrakcie individuálnych znakov a významov na rovine reči. Najnovšie tento vlastne štvoruholníkový systém spresnil E. Oeser (1988) tak, že v štvorci rozlišuje štyri polia:

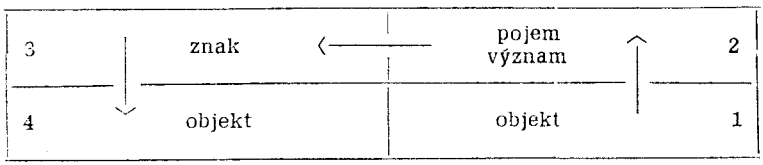

Prvé pole predstavuje svet možných objektov (prirodzene, v istom výseku), naň nadväzuje v druhom poli svet pojmov, naň zase nadväzuje tretie pole zahrnujúce svet ideálnych znakov, ktoré sa napokon realizujú v štvrtom poli konkrétnych objektov.

Je zrejmé, že aj E. Wüster, aj E. Oeser pokladajú znak za unilaterálnu jednotku, ktorá stojí za význam, je znakom pre význam, resp. pomenovaním významu. Ale kým E. Wüster skúma jednoducho priradenie termínu k pojmu, E. Oeser ukazuje aj na pomenúvací proces, hoci zase nerozlišuje medzi pojmom a významom.

V gnostológii sa nekladie neprekročiteľná hranica medzi ideu a jej

jazykové vyjadrenie. Naopak, idea, obsah a forma tvoria jednotný onomaziologický reťazec, reprezentovaný lexiou. Jazykový znak sa tu chápe bilaterálne, jeho obsah a forma však nadväzujú na ideu.

Aj pri uvedenom rozdielnom chápaní vzťahu medzi termínom a pojmom, resp. lexiou a ideou možno však definovať termín ako pomenovanie pojmu, lenže v gnostologickom chápaní treba do pomenovania (zrejme do jeho obsahovej zložky) doplniť, vkomponovať aj motivačné znaky, resp. sémantické príznaky.

Z našich úvah vyplýva záver, že vzťah medzi terminológiou a znalostným inžinierstvom, resp. medzi teóriou terminológie a teóriou vedenia (znalostí) nie je taký priamočiary, ako sa naznačuje v citovanom Felberovom alebo Oeserovom výklade. Z oblasti terminológie môže teória znalostí čerpať poučenie o metodológii skúmania vzťahov, ale zo širšieho hľadiska predmetom terminológie je vlastne len výsek vzťahov, ktoré vo svojich sémantických sieťach skúma gnostológia.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Nálepkova 26, Bratislava

LITERATÚRA

CZAP, H. — GALINSKI, CH. (Eds.): Terminology and Knowledge Engineering. Proceedings of International Congress on Terminology and Knowledge Engineering. Frankfurt am Main, Index Verlag 1987. 435 s.; Supplement 1988. 255 s.

CZAP, H.: Neue Ansätze in Terminologie und Wissenstechnik. In: Terminology and Knowledge Engineering 1987, s. 212—233.

DAHLBERG, I.: Begriffsbeziehungen und Definitionstheorie. In: INFOTERM. Terminologie und benachbarte Gebiete 1965—1985. Wien — Köln — Graz 1985.

FELBER, H.: Terminology and Knowledge Engineering. In: Terminology and Knowledge Engineering 1987, s. 3—7.

NEDOBITY, W.: Konceptológia — náuka o pojmoch. Kultúra slova, *19*, 1985, s. 139—143.

OESER, E.: Terminologie als Voraussetzung der Wissenstechnik. In: Terminology and Knowledge Engineering 1988, s. 224—231.

OZEKI, S.: Was ist ein Begriff? In: Terminology and Knowledge Engineering 1987, s. 11—20.

WÜSTER, E.: Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie. 1: Textteil, 2: Bildteil. Wien, Technische Universität 1979. 145+70 s.

Z problematiky jednovýznamovosti a viacvýznamovosti terminologických pomenovaní

DANIELA OROSZOVÁ

Napriek tomu, že problematike jednovýznamovosti a viacvýznamovosti termínov sa v lingvistickej literatúre venovali viaceré úvahy a myšlienky v prácach našich autorov (pozri napr. Horecký, 1956; Man, 1965; Hausenblas, 1963 a i.), v tomto príspevku by sme sa chceli pokúsiť o výraznejšiu orientovanosť v názoroch, ktorých škála sa pohybuje od prísnej požiadavky jednovýznamovosti termínu a nepripúšťania viacvýznamovosti termínov v rámci jedného terminologického systému (porov. napr. Lotte, 1961) až po konštatovanie, že tak jednovýznamovosť, ako aj viacvýznamovosť možno považovať za charakteristickú črtu terminologických jednotiek (porov. napr. Drozd, 1984).

Jednovýznamovosť termínu je jednou z najdôležitejších a nevyhnutných charakteristík. Niektorí jazykovedci ju považujú za jednu z rozhodujúcich vlastností na rozdiel od slov bežného jazyka a v tejto súvislosti spájajú s termínom požiadavku nezávislosti termínu od kontextu.

Na druhej strane však jednovýznamový termín sa môže stať viacvýznamovým v dôsledku rozvoja vedy a techniky, keď sa objavia nové pojmy. Dynamika pojmov je osobitne charakteristická pre rýchlo sa rozvíjajúce nové oblasti našich poznatkov; napr. v oblasti výpočtovej techniky bolo pôvodné názvoslovie číslicových a analógových počítačov, vydané v roku 1975, nahradené novou normou s účinnosťou od roku 1987.

Viacvýznamovosť termínov vzniká z viacerých príčin. V prvom rade je to výsledok rozvíjania samotných pojmov, ich obsahu v súvislosti s rozvojom teoretického myslenia, pričom jazykový znak ostáva. Na druhej strane spolu s rozvojom vedy, techniky, vznikom nových vedeckých smerov, teórií, škôl už existujúce teoretické oblasti sa tiež sústavne obohacujú o nové pojmy a nové súvislosti. Treťou príčinou je asymetria jazykového znaku ako takého, ktorá vyplýva z funkcie jazyka, z možností a podmienok jeho používania (t. j. že jedno slovo sa vzťahuje na viacej pojmov, označuje viacej vecí, resp. že jeden pojem, jedna vec je označená viacerými slovami). Keďže termín je osobitnou jednotkou jazyka, asymetriu terminologického znaku nemožno považovať za nedostatok terminológie, ale za osobitnosť jazyka. Termín podlieha vývinu ako každé iné slovo. Ďalej treba brať do úvahy aj základnú sféru používania termínov, vedecký jazyk, jazyk odbornej literatúry, v ktorej terminológia prestáva tvoriť uzavretý systém a zapája sa do slovného okolia, ako na to upozorňuje V. P. Danilenková

(Danilenko, 1977, s. 39). V tom prípade je však viacvýznamovosť termínov odrazom konkrétnych faktov ich fungovania a nie ich podstatou (tamže, s. 55). Nemenej dôležitá je i skutočnosť, že terminologické systémy používajú tí istí ľudia, ktorí používajú aj neterminologickú lexiku, čo tiež prispieva k tomu, že odstránenie asymetrie jazykového znaku v terminologickom systéme ostáva viac-menej iba želaním (Gak, 1971).

Viacvýznamovosť v terminologických systémoch sa rozvíja predovšetkým na základe metonymie alebo na jej osobitnom prípade — synekdoche (o tejto problematike bližšie pozri Oroszová, 1987). Vyskytuje sa predovšetkým medzi jednoslovnými termínmi, so zložitejšou štruktúrou termínov sa znižuje, čo je jeden z faktorov opodstatneného rozvíjania modelu dvojslovného termínu. Ak sa viacvýznamovosť termínov vyskytuje v jednom pojmovom systéme alebo v príbuzných systémoch, môže sťažovať vzájomné pochopenie odborníkov, spôsobovať stratu času pri úsilí o úplné pochopenie študovaného odborného textu a pod. Napr. podľa J. Mistríka (1985, s. 277) v oblasti náuky o texte slovo *téma* môže mať tri významy: a) označuje východisko výpovede v súvislosti s aktuálnym členením vety; b) je synonymom k názvu, pomenovaniu, titulu textu; c) vyjadruje „to, o čom sa hovorí". Pri štúdiu prísne odbornej problematiky niekedy ani kontext neuľahčí rýchle rozlíšenie týchto významov.

Na druhej strane ruské termíny *sputnik* v kozmonautike a *sputnik* ako prípravok, pomocný nástroj pri obrábaní súčiastok v strojárstve, ktoré vznikli metaforicky z označenia osoby (*sputnik* — spolucestujúci) v bežnom jazyku, používajú sa v dvoch úplne odlišných vedných odboroch a tu je rozhodujúcim kritériom systémovosť týchto termínov. Takáto viacvýznamovosť nebýva prekážkou zrozumiteľnosti, pretože ide o medziodborové homonymá, ktoré na rozdiel od viacvýznamových slov majú zhodné iba nepodstatné, elementárne sémantické prvky vo význame slov.

Existujú teda termíny, ktoré majú jeden význam terminologický a iné významy okrem terminologického nemajú, a termíny, ktoré majú viac významov buď v rámci dvoch, príp. viacerých vedných odborov alebo v rámci jedného vedného odboru. Niekedy môže ísť o rozdielne interpretácie termínu v rozličných vedných školách (napr. fonéma u Trubeckého, Jakobsona, Chomského). Okrem toho existujú slová, ktoré v odbornom texte môžu vystupovať ako bežné slovo a súčasne aj s terminologickým významom *(informácia, proces, hodnota)*, čo však je už otázka skúmania nielen terminológie, ale aj vedeckého jazyka vôbec.

V súvise s doterajšími úvahami vzniká otázka, aký je vzťah termínu ku kontextu, ako a aký kontext pomáha odstraňovať viacvýznamovosť ako neželateľnú vlastnosť termínu.

Nezávislosť termínu od kontextu vyplýva z definície termínu ako pomenovania pojmu, ktorý je vymedzený definíciou a miestom v systéme pojmov daného vedného odboru (Zásady koordinácie..., 1964, s. 134). Zo znakov pojmu, pojmovej štruktúry termínu, z charakteristiky termínu ako pomenovacej jednotky (tamže) vyplýva, že termín nepotrebuje kontext.

Problematiku termínu a jeho vzťahu ku kontextu rieši už O. Man (1965): uvažuje o termíne v jazykovom kontexte, ktorým môže byť celý kontext prejavu (odborný text), čiastočný kontext (úsek prejavu, odsek, veta), prípadne minimálny kontext (slovné spojenie). V jazykovom kontexte, t. j. v slovnom okolí, ktoré obklopuje danú slovnú jednotku, realizuje sa jej sémantická štruktúra prostredníctvom určitého syntagmatického spojenia (pozri Ondrus — Horecký — Furdík, 1980, s. 43).

V súvislosti s viacvýznamovosťou bežných slov, ktorá neprekáža jazykovej komunikácii, pretože jazykový kontext ukazuje a pomáha určiť význam daného slova, D. N. Šmeľov (1977, s. 58) zdôrazňuje, že správnejšie by bolo vzťah slova a kontextu vysvetľovať takto: kontext neukazuje, ale podmieňuje to, že v danom prípade vystupuje ten alebo iný význam slova. Kontext môže predurčiť, že slová vstupujú do textu alebo vystupujú v texte s odlišnými alebo blízkymi významami, napr. ako homonymá a viacvýznamové slová.

Všimnime si, ako sa zaraďuje do odborného kontextu terminologické pomenovanie. Ako uvádza I. Masár (1987), termín v odbornom texte možno skúmať z hľadiska jeho zapojenia do textu a z hľadiska jeho premien v texte. Spôsoby výkladu termínu v texte skúma B. Poštolková (1984), I. Masár (c. d.) venuje pozornosť určitej dynamike termínu, ktorá vzniká pri začleňovaní termínu do odborného textu. Uvádza, že termín sa môže zapájať do odborného textu bez vysvetlenia, prostredníctvom klasickej definície, pracovnej alebo vlastnej autorovej definície, pomocou symbolov, vzorcov, rovníc, inými údajmi z logického spektra pojmu, súvislým dlhším výkladom a inými spôsobmi, pričom text môže byť východiskom premien termínu, najmä viacslovného. Pre naše úvahy sú však dôležité konkrétne ukážky, ktoré sa v oboch spomínaných prácach uvádzajú. Ukazujú totiž, že termín v takomto jazykovom, resp. slovnom kontexte sa správa inak než bežné slovo. Kontext, ktorý je bezprostredným okolím termínu, nie je dostačujúci na objasnenie sémantiky termínu, zabezpečuje len jednoznačný výklad, t. j. jednoznačné pripísanie jedného termínu pojmu a — to by sme chceli zdôrazniť — len presné vysvetlenie termínu ako slova, ale nie jeho samotného. Ako upozorňuje J. Horecký (1956), treba rozlišovať jednoznačnosť a jednovýznamovosť termínu. Jednovýznamovosť je daná súvzťažnosťou systému pojmov a systému termi-

nologických pomenovaní. Ak by bol termín závislý od kontextu, kontext by mohol byť zdrojom viacvýznamovosti a narušal by požiadavku systémovosti termínu. Ak vychádzame z vyššie uvedenej poznámky N. D. Šmeľova o tom, že vystupovanie určitého významu slova podmieňuje samotný kontext, môžeme povedať, že kontext objasňuje, odhaľuje významy, ktoré sú dané pojmovou štruktúrou termínu, jeho systémovosťou ako jedným zo základných kritérií termínu (o tejto vlastnosti termínu bližšie pozri Masár, 1974). Ako je známe, význam termínu je určený ako prvok určitej teórie, kde má svoje presné miesto v logickom systéme pojmov. Pri určovaní významu termínu je rozhodujúci a určujúci nie jazykový kontext, ale kontext, ktorý by sme mohli nazvať pojmovo-systémovým kontextom.

Jednovýznamový termín nepotrebuje kontext, lebo má presné sémantické hranice aj pri fungovaní v texte. Viacvýznamové terminologické jednotky majú ku kontextu rôzny vzťah, pričom nie je zanedbateľné, či ide o kontext úplný, čiastočný alebo minimálny. Treba však zdôrazniť, že spravidla nejde o viacvýznamovosť termínu, ale o viacvýznamovosť slova, resp. využitie tohto slova vo funkcii viacerých termínov.

Jednoznačnosť viacvýznamových termínov v rôznych pojmových systémoch zabezpečuje kontext, ktorý vymedzuje vednú oblasť, jej systém (podsystém) a na základe ktorého ich chápeme ako prvky určitej teórie (pojmovo-systémový kontext). Ale termíny, ktoré vznikli prenesením pomenovania z jednej kategórie na pojmy inej alebo rovnakej kategórie v rámci jedného alebo príbuzného odboru, môžu byť zdrojom chýb a nedorozumenia napriek kontextu. Okrem už spomínaného viacvýznamového termínu *téma* uvedieme ďalší príklad. V jednotlivých terminologických systémoch je veľký počet všeobecných odborných výrazov, najčastejšie abstraktných podstatných mien označujúcich vedecké pojmy interdisciplinárneho charakteru *(funkcia, intenzita, maximum)*, ktoré sa však v odbornom texte nemusia vyskytovať v úlohe termínov. Napr. slovo *informácia* sa v tom istom texte z oblasti výpočtovej techniky môže použiť vo význame „správa, údaj, poučenie", ale aj ako termín „význam, ktorý človek pripisuje údajom", pričom v ďalšom môže ísť o informáciu podmienenú, priemernú podmienenú, vzájomnú, vzájomnú priemernú, vzájomnú na znak a simultánnu. Na realizáciu neterminologického významu stačí minimálny kontext, slovné spojenie v texte *(poskytnutá informácia, získať informáciu o niečom)*, ale pre význam termínu *podmienená informácia* je rozhodujúca definícia pojmu, jeho rodové a druhové vzťahy — „množstvo informácie obsiahnutej vo výskyte javu s danou podmienenou pravdepodobnosťou, ak je daný iný jav". Nepoznanie pojmovo-systémového kontextu, do ktorého je zaradený termín *podmienená informácia* (podobne *vzájomná*

informácia), môže zapríčiniť nedorozumenie (informácia podmienená niečím), a preto je potrebné zapojiť termín do kontextu niektorým z vhodných spôsobov (o možnostiach zapájať termín do kontextu bližšie pozri Masár, 1987; Poštolková, c. d.), čo je možné opäť len na základe pojmovo-systémového kontextu.

Problematiku jednovýznamovosti a viacvýznamovosti termínu môžeme teda chápať z dvoch hľadísk:

1. Stupeň jednovýznamovosti termínu, izomorfizmu systému pojmov a systému termínov, je jedným z ukazovateľov rozvoja teoretických poznatkov v určitej vednej oblasti. Hoci stav ideálneho vzťahu systému pojmov a systému termínov sa môže dosahovať v dôsledku vyššie spomínaných príčin viacvýznamovosti termínov a tým, že jednotlivé odvetvia vied môžu mať pomerne neustálený charakter pri formovaní sa pod vplyvom konkrétnych teórií, na druhej strane túto tendenciu sústavne narúša tendencia k organizácii a nadväznosti teoretických systémov a stav neustálenosti je do určitej miery relatívne dočasný. To isté platí aj o termínoch vymyslených autorom napr. v článku, v ktorom opisuje nový objav — aj tie sa skôr či neskôr ustália a zaradia v logickom systéme pojmov danej teórie.

Požiadavka jednovýznamovosti termínov však bule stále narastať v súvise s medzinárodným dorozumievaním, automatizovaným vyhľadávaním informácií a efektívnejším uplatňovaním výpočtovej techniky pri riadení a plánovaní výroby a zvyšovaním prípravy odborníkov. Sféra fixácie termínov je teda rozhodujúca. Súvzťažnosť termínu s príslušným vedeckým pojmom určuje správanie sa a vlastnosti termínu ako osobitnej jednotky jazyka s tendenciou k jednovýznamovosti, ale príslušnosť termínu k lexikálno-sémantickému systému jazyka podporuje vývoj termínu ako každého slova. Ako sme už spomenuli, nie je to nedostatok terminológie, ale osobitnosť jazyka, ktorá však nespôsobuje nezrozumiteľnosť termínov.

2. Oblasťou fungovania termínov je predovšetkým vedecký jazyk a v rámci neho sa termín zaraďuje do kontextu (o nevyhnutnosti skúmať termín v jeho prirodzenom prostredí — vedeckom jazyku — bližšie pozri Danilenková, c. d., s. 7 a ďalšie). Takýto kontext nerobí z významu termínu závislý jav, on len odkrýva, podmieňuje významy terminologických pomenovaní zafixovaných v oblasti pojmovo-systémového kontextu. Jazykový kontext nemožno považovať za pomôcku, ktorá vyrieši viacvýznamovosť termínov, ale nemožno ho ani zavrhovať. Vo vzťahu k viacvýznamovým termínom v jednej vednej oblasti jazykový kontext, ako sme ukázali, nie vždy pomôže odstrániť viacvýznamovosť, ale na druhej strane malý počet takých pomenovaní môže byť iba ojedinelým prípadom nedorozumenia. Za rozhodujúci faktor považujeme pojmovo-systémový kontext, v ktorom súvzťažnosť termínu s príslušš-

ným pojmom v rámci teórie je najdôležitejším činiteľom obmedzovania viacvýznamovosti.

Katedra jazykov Vysokej školy technickej
Zbrojnícka 3, Košice

LITERATÚRA

DANILENKO, V. P.: Russkaja terminologija. Opyt lingvističeskogo opisanija. Moskva, Nauka 1977. 243 s.

DROZD, L.: K probleme lingvističeskoj teorii terminologii. Theoretical and methodological problems of terminology. INFOTERM. Series 6. München — New York — London — Paris 1981, s. 118—130.

GAK, V. G.: Asimmetrija lingvističeskogo znaka i nekotoryje obščije problemy terminologii. In: Semiotičeskije problemy jazykov nauki, terminologii i informatiki. Časť 1. Moskva, Izdateľstvo Moskovskogo universiteta 1971, s. 68—71.

HAUSENBLAS, K.: Termíny a odborný text. Československý terminologický časopis, *1*, 1963, s. 7—15.

HORECKÝ, J.: Základy slovenskej terminológie. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956. 146 s.

LOTTE, D. S.: Osnovy postrojenija naučno-techničeskoj terminologii. Voprosy teorii i metodiki. Moskva, AN SSSR 1961. 158 s.

MAN, O.: Termín a kontextové vzťahy. Československý terminologický časopis, *2*, 1965, s. 80—84.

MASÁR, I.: O kritériu systémovosti v terminológii. Kultúra slova, *8*, 1974, s. 133—139.

MASÁR, I.: Zapájanie termínu do odborného textu. Kultúra slova, *21*, 1987, s. 137—145.

MISTRÍK, J.: Štylistika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1985. 584 s.

ONDRUS, P. — HORECKÝ, J. — FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.

OROSZOVÁ, D.: O polysémii termínov v terminológii počítačov a systémov spracovania údajov. Kultúra slova, *21*, 1987, s. 146—149.

POŠTOLKOVÁ, B.: Odborná a běžní slovní zásoba současné češtiny. Praha, Academia 1984. 124 s.

ŠMELEV, D. N.: Sovremennyj russkij jazyk. Leksika. Moskva, Prosveščenije 1977. 336 s.

Zásady koordinácie českej a slovenskej terminológie. Československý terminologický časopis, *3*, 1964, s. 129—143.

Z textilnej terminológie

KATARÍNA HEGEROVÁ

V príspevku si všímame vývin a zmeny v textilnej terminológii (s osobitným zreteľom na názvoslovie tkanín), ako sa javia pri porovnávaní terminológie uvádzanej v publikácii Náuka o materiáli (ďalej NM 63) a v príslušných ČSN (ďalej základné terminologické publikácie) s textilnou terminológiou, ako sa uvádza v časopisoch a publikáciách z oblasti módy. Materiálovou základňou príspevku bola vlastná excerpcia ČSN, NM 63, ako aj dvoch ročníkov časopisu Móda, Dorka a Línia.

Ďalej sa zameriavame na tvorenie termínov z danej oblasti, resp. na spôsob pomenúvania jednotlivých vecí. Termíny zaraďujeme do skupín podľa jednotlivých typov pomenovaní a všímame si aj motiváciu jednotlivých názvov.

V základných terminologických publikáciách z tejto oblasti sa uplatňujú dva typy pomenovaní: viacslovné a jednoslovné pomenovania. V dvojslovných a viacslovných názvoch je najčastejšie zastúpený kongruenčný typ pomenovaní, t. j. pomenovania, v ktorých sa ako rozlišovací prvok používa zhodný prívlastok. Určovaným členom týchto pomenovaní je buď všeobecné pomenovanie *tkanina,* alebo substantívne pomenovania základných odevných materiálov. Výraz *tkanina* (plošný textilný výrobok z dvoch sústav nití, ktoré sú navzájom zviazané v kolmom smere) je základným pomenovaním z tejto oblasti. Ide o veľmi všeobecný názov, ktorý udáva základné vlastnosti látky. Nešpecifikuje sa ním ani surovina, z ktorej je látka vyrobená, ani jej farebnosť alebo spôsob spracovania, hmotnosť, väzba, konečná úprava a pod. Preto pomenovanie *tkanina* zväčša nefunguje samostatne, lež vstupuje do dvojslovných a viacslovných pomenovaní. Podobne do dvojslovných a viacslovných pomenovaní vstupujú aj ďalšie výrazy so všeobecným charakterom ako *bavlna, vlna, plátno, kord, kanafas, satén, atlas* a pod.

Určujúcim členom dvojslovných názvov je zhodný prívlastok vyjadrený prídavným menom, ktorý špecifikuje daný materiál. Prívlastok často špecifikuje materiál, z ktorého je látka vyrobená: *grádlový atlas, balónový rips, činovaťová tkanina, plátnová košeľovina, prírodná tkanina, chemická tkanina, zmesová tkanina, moleskínový satén, bavlnená tkanina.* Inokedy bližšie určuje hmotnosť materiálu: *ľahká tkanina, stredne ťažká tkanina, ťažká tkanina.* Prívlastok spresňuje aj farebnosť materiálu: *jednofarebná tkanina,* spôsob vzorovania: *potlačená tkanina, pestrosnovaná tkanina,* prípadne jeho konečnú úpravu: *praná tkanina, meltonová tkanina* (= hrubá vlnená tkanina z mykanej priadze

na zimné plášte). Niekedy sa prívlastkom označuje väzba materiálu: *hladká tkanina, dvojité plátno, slučková tkanina, vlasové súkno, listová tkanina, žakárová tkanina* (= látka s väčšími vzormi), resp. jeho určenie: *jazdecký kord, krajčírsky kanafas, bielizňový kanafas, lyžiarske súkno, matracový grádel* (= pásikovaná ľanová alebo bavlnená látka), *matracový damask, žaketová nohavicovina, vrchová tkanina.* (Pomenovanie *vrchová tkanina* — ide o tkaninu určenú na vrchné odevy — sa v praxi nepresadilo. Nahradil ho názov s adjektívom utvoreným príponou *-ný: vrchná tkanina.)* Bežné sú aj názvy, v ktorých sa prívlastkom určuje pôvod materiálu: *portorické flamengo* (= zväčša jednofarebná potlačená tkanina na letné šaty), *moravská plachta.*

Dvojslovné, resp. viacslovné názvy s nezhodným prívlastkom vyjadreným substantívom v bezpredložkovom, resp. predložkovom páde sú zriedkavé. Nezhodný prívlastok, ktorý rozvíja nadradené substantívum, špecifikuje určenie materiálu: *keper na obleky.* Takto spresnený názov môže byť rozvitý zhodným prívlastkom a je iba zdanlivo viacslovným pomenovaním; v skutočnosti ide o voľné spojenie: *keper na pracovné obleky.*

Len v ojedinelých prípadoch vo funkcii zhodného prívlastku vystupujú nesklonné slová: *tetra osuškovina* (slovo *tetra* je značka materiálu).

Trojslovné názvy s dvoma zhodnými prívlastkami sú v základných terminologických príručkách zriedkavé. Jeden zhodný prívlastok v nich často špecifikuje určenie materiálu, druhý jeho zloženie: *dámska ľanová šatovka, pánska ľanová šatovka.*

V základných terminologických príručkách sa zriedkavo vyskytujú aj také pomenovania materiálov, ktoré tvoria dve substantíva písané so spojovníkom alebo osobitne: *cotton-rayon, krep romén, taft fakoné, taft šiné, taft šanžán, taft vegetal.* Prvé substantívum pomenúva materiál, druhé označuje jeho štruktúru.

Početnú skupinu tvoria jednoslovné pomenovania materiálu označujúce typ látky. V základných terminologických príručkách sa uvádza viac ako 300 jednoslovných pomenovaní tkanín. Podľa štruktúry ich členíme na neodvodené a odvodené jednoslovné názvy.

Neodvodené jednoslovné pomenovania materiálov sú zväčša obchodnými názvami tkanín a vznikli často apelativizáciou proprií (vlastných mien). Motivované sú pomenovaním krajiny, resp. mesta alebo oblasti, kde sa začali vyrábať. V tejto skupine prevládajú pomenovania typu *adria* (tkanina má názov podľa vlastného mena *Adria;* ide o staršie pomenovanie Jadranu), *angora* (tkanina pomenovaná podľa tureckého mesta *Ankara;* ide o látku z angorskej vlny), *bengalín* (tkanina je pomenovaná podľa Bengálskeho zálivu), *damask* (látka pomenovaná podľa mesta Damask v Sýrii), *donegal* (materiál nazvaný podľa miesta jeho výroby — grófstvo Donegal v Írsku). Tkaniny *gabardén* a *gabar-*

ding sú pomenované podľa francúzskej továrne Gabardine, kde sa začala ich výroba. Látka, ktorú poznáme ako *kalmuk,* nesie meno Kalmykov, príslušníkov západomongolského národa, názov *kašmír* vznikol apelativizáciou vlastného mena *Kašmír* (mesto v Indii). Tkanina *mongol* nesie meno národa — Mongolov, *mušelín* nesie názov odvodený od názvu mesta Mosul v Iraku. Aj látka *otoman* dostala meno podľa národa (*Otoman* je staršie pomenovanie Turka, Osmana); látka *luxor* je pomenovaná podľa egyptského mesta Luxor, ktoré leží na pravom brehu Nílu. S vlastnými menami súvisia aj názvy tkanín *manchester* (dnes písané ako *menčester), marengo, oxford* a *tvíd* pomenované podľa anglického mesta Manchester, podľa talianskej obce Marengo, anglického mesta Oxford a škótskeho mesta Tweed, ako aj názvy *šetlend* a *panama;* materiál *šetlend* je pomenovaný podľa súostrovia Shetlandy patriaceho Anglicku, na ktorom sa prvý raz začala jeho výroba, látka *panama* súvisí s názvom panamského mesta Panama. Iné názvy textilných materiálov vznikli rozšírením významov slov, napr. výrazom *alpaka* sa pôvodne pomenúvala iba vlna z alpaky (ide o druh americkej lamy); dnes sa týmto výrazom označuje aj látka z tohto materiálu. Podobným vývinom prešlo aj slovo *mohér* (pôvodne písané *mohair):* najprv sa ním označovala iba srsť angorskej a kašmírskej kozy. V súčasnosti sa slovom *mohér* pomenúva aj pružná tkanina z tohto materiálu. Neodvodené jednoslovné pomenovania tkanín sú niekedy motivované aj pomenovaním vlákna, z ktorého sa látky vyrábajú: *vlna, bavlna.*

Ako vidno, ide zväčša o pomenovania, ktoré sú už v slovnej zásobe slovenčiny zdomácnené. Svedčí o tom aj to, že ich zachytávajú viaceré jazykové príručky (porov. napr. Slovník slovenského jazyka I—VI, Slovník cudzích slov, Krátky slovník slovenského jazyka). Viaceré z nich sa v spomenutých jazykových príručkách uvádzajú bez kvalifikátora (napr. *adria, kašmír, marengo, oxford, panama),* teda sa už dlhšie pociťujú ako štylisticky nepríznakové jazykové prostriedky.

Jednoslovné názvy tkanín sa prevzali do slovenčiny spolu s pomenovanou látkou z rozmanitých jazykov. Ide o pomenovania prevzaté napr. z francúzštiny *(batist, buklé, gabardén, fajé, trikotín, krepdešín),* z taliančiny *(brokát, fresko, molino),* z nemčiny *(cajg, cvilich, flauš, grádel, rips, loden),* z arabčiny *(atlas, barchet, kartún, otoman),* z angličtiny *(homespun, cotton-rayon, crash, kord, tvíd, openwork),* portugalčiny *(flamengo),* čínštiny *(šantung),* holandčiny *(gofré,* pôv. písané *gaufré),* ale aj z indických jazykov *(tuzor,* pôv. písané *tusor)* a napokon o pomenovania grécko-latinského pôvodu *(elastik).* (Pôvod jednotlivých názvov sme uviedli podľa M. Ivanovej-Šalingovej — Z. Maníkovej, 1979.)

Odvodené jednoslovné názvy sú zastúpené redšie. Zväčša ide o slová

s príponou *-ovina.* Základ slova špecifikuje určenie materiálu: *hubertusovina* (materiál na hubertusy; tieto a iné podobné teplé nepremokavé, pôvodne poľovnícke kabáty majú meno podľa patróna poľovníkov sv. Huberta), *slamníkovina, osuškovina, plienkovina, obrusovina, nohavicovina, košeľovina,* príp. jeho funkcia: *sypkovina.* Príponou *-ina* je utvorený názov *tkanina.* Jednoslovné pomenovania tkanín s inými príponami zastupuje iba pomenovanie *šatovka,* ktoré podobne ako výraz *tkanina* tvorí súčasť dvojslovných a viacslovných názvov materiálov.

Substantívum *športex* je skratkové slovo a má priezračnú motiváciu: vzniklo z prvých slabík slov *športový* a *textil.*

V praxi módnych časopisov prevládajú dvojslovné a viacslovné, resp. zdanlivo viacslovné pomenovania tkanín. Pravdepodobne to súvisí s tým, že časopisy venované módnej problematike sú určené širokej verejnosti, ktorá nie vždy pozná, resp. často sa predpokladá, že nepozná obsah jednotlivých termínov z tejto oblasti. Preto sa v týchto časopisoch veľmi často využívajú dlhšie názvy materiálov, ktoré sa v ČSN a ON 63 neuvádzajú, resp. voľné spojenia, ktoré nemajú charakter združených pomenovaní a zatiaľ sa nestačili ustáliť.

Určovaným substantívom, ktoré vstupuje do týchto názvov, býva neodvodený alebo odvodený domáci alebo prevzatý výraz so všeobecným významom, napr. slová *tkanina, bavlna, úplet, materiál, balón, súkno, vlna, hodváb.* Aj v praxi módnych časopisov sú najbežnejšie dvojslovné názvy so zhodným prívlastkom; pomerne časté sú však aj názvy zložené z dvoch substantív, ako aj názvy, ktoré tvorí spojenie jedného (voľného) prívlastku s dvojslovným názvom, resp. spojenie substantíva s voľnými prívlastkami.

V názvoch so zhodným prívlastkom atribút zvyčajne špecifikuje materiál: *zmesová tkanina, zmesová bavlna, bavlnený úplet, bavlnený voál, vlnený žoržet, zmesový úplet, pravý hodváb, tvídový materiál, bavlnený flanel, mušelínový hodváb, buklé materiál* (v tomto prípade vo funkcii zhodného prívlastku stojí nesklonný výraz *buklé).* Inokedy zhodný prívlastok špecifikuje hmotnosť materiálu: *ľahké plátno, odľahčený materiál,* resp. jeho pôvod *gipýrska čipka.* Často sa atribútom označuje spôsob úpravy materiálu: *patinovaná džínsovina, česaný úplet, potlačená bavlna, nepremokavá tkanina, vodoodpudivá tkanina,* prípadne sa špecifikuje jeho farba: *jednofarebný úplet, tyrkysová bavlna.* Samostatnú skupinu tvoria názvy, v ktorých zhodný prívlastok špecifikuje dezén (= vzorku, kresbu) materiálu: *pásikavá tkanina, bodkovaná bavlna, károvaný flanel,* alebo spôsob jeho spracovania: *štrukturálny úplet, plastický úplet, žakárový úplet,* prípadne vlastnosti materiálu: *pružná tkanina, splývavý materiál.*

V názvoch, ktoré tvorí buď spojenie jedného (voľného) prívlastku

s dvojslovným názvom *(hrubšia bavlnená tkanina)*, alebo spojenie substantíva so samými voľnými prívlastkami *(ľahká chladivá vlna)*, jeden prívlastok špecifikuje typ materiálu, druhý jeho hmotnosť, resp. štruktúru: *hrubšia bavlnená tkanina, jemné vlnené súkno, ľahký polyesterový balón, ľahký splývavý materiál, jemná padavá látka, mäkký splývavý úplet.* (Názvy s adjektívom *splývavý* a *padavý* označujú rovnaký materiál, t. j. taký, ktorý voľne visí, padá; terminologickú platnosť majú názvy s adjektívom *splývavý.*) Inokedy jeden prívlastok určuje typ materiálu a druhý spôsob jeho úpravy: *nepremokavý syntetický hodváb, klasické vlnené tkaniny, klasická bavlnená látka.*

Výnimkou nie sú názvy s viac ako troma zhodnými prívlastkami špecifikujúcimi materiál, jeho úpravu alebo hmotnosť: *ľahká nepremokavá syntetická tkanina, efektná zmesová hodvábna tkanina, klasická vlnená tvídová látka.*

Pomenovania s dvoma substantívami sú zriedkavejšie: stretli sme sa len s názvami *uni materiál, buklé materiál* (slovom *uni* sa v textilnej terminológii alebo v textilníctve označuje jednofarebná česaná priadza, *buklé* je šatová tkanina plátnovej väzby z hrubých efektných priadzí).

V jednoslovných názvoch látok sa presadzujú odvodené názvy s príponou *-ovina.* Názvy látok s príponou *-ovina* pomenúvajú základný materiál primárne slúžiaci na vytváranie predmetov označených základovým slovom *(celtovina, tričkovina, zástavovina, košeľovina, záclonovina)* alebo materiál, z ktorého sú látky vyrobené *(čipkovina).* Osobitne venujeme pozornosť viacerým novým názvom látky známej ako *džínsovina.* Nový typ tohto materiálu má rozličné pomenovania: raz sa nazýva *patinovaná džínsovina,* inokedy *fľakatá, plesnivá džínsovina, mramorovaná džínsovina* alebo *džínsovina s plesňovým efektom.* Pomenovanie tohto typu materiálu zatiaľ nie je ustálené: o tom, ktorý názov sa ujme ako jediné označenie tohto výrobku, rozhodne prax.

Okrem odvodených jednoslovných názvov na *-ovina* v módnych časopisoch fungujú aj jednoslovné pomenovania uvádzané v základných terminologických publikáciách. Pravda, uprednostňujú sa iba v odborných článkoch z tejto oblasti, bežne sa používajú iba najrozšírenejšie z nich, napr. *bavlna, vlna, plátno, popelín, krep, čipka, tvíd, tyl, batist, satén, šifón, rips.*

Pravopisná podoba názvov tkanín súvisí s rozličným stupňom ich zdomácnenia. V základných terminologických publikáciách sú mnohé výrazy pomenúvajúce tkaniny zachytené v pôvodnej pravopisnej podobe, resp. v podobe mechanicky prevzatej z češtiny (porov. slová *tusor, listr, flamisol, klot, krep žoržet, krul, samet, sefír),* inokedy sa popri prevzatej podobe uvádza aj pôvodná, resp. staršia pravopisná

podoba: *diftín* i *duvetín, organtín,* staršie *organdi, popelín,* staršie *puplín, šanžán,* pôvodne *changeant, cvilich* aj *cviling, drilich, damask,* staršie *damašek* i *damast, crash* i *kreš.* V niektorých prípadoch sa uvádza iba pôvodná pravopisná podoba: *mohair, duchester, ponžé, cotton-rayon, manchester.* V časopisoch sa dôsledne používa zdomácnená podoba prevzatých názvov, ktoré sú dostatočne známe a ktoré sa uvádzajú v jazykových príručkách (porov. Krátky slovník slovenského jazyka: *organtín, piket, popelín, zamat, damask, menčester, diftín, mohér, krepdešín).*

Okrem už pomerne bežných prevzatých jednoslovných pomenovaní tkanín, resp. väzieb tkanín sa používajú aj celkom nové pomenovania, ktoré sa uvádzajú v pôvodnej pravopisnej podobe. Tieto názvy zatiaľ nezachytávajú základné terminologické príručky ani jazykové príručky. Je to pochopiteľné, lebo ide často o obchodné názvy módnych materiálov: *chintz* (jemná balónová tkanina), *crinkel* (balónovina s efektom pokrčenosti), *veper, perkál, vlna cool-woll, krep seersucker, odľahčený interlockový* (SCS uvádza adjektívum *interlokový,* s. 409) *úplet.* Zväčša sa však v texte časopisov primerane vysvetľujú. Pomenovanie *perkál* sa v Slovníku slovenského jazyka (III, s. 58) hodnotilo ako zastarané. V novej módnej vlne prírodných materiálov sa začala využívať aj táto hustá veľmi jemná bavlnená látka pôvodne určená na bielizeň; s tým súvisí aj prehodnotenie štylistickej platnosti tohto výrazu. Nové pomenovanie *fresko* má priezračnú motiváciu: súvisí s podobnosťou zrnitého povrchu látky s nástennými freskami.

Na odlíšenie tých istých druhov tkanín napr. od rozličných výrobcov sa pri označovaní tkanín uplatňujú aj vlastné mená, ktoré fungujú ako značky. Ako značky sa využívajú ženské mená: *splývavá bavlnená tkanina Radka, polyesterová tričkovina Sandy, odľahčený úplet Garbo, pestrá potlačená polyesterová tkanina Angelika,* názvy planét: *vlnený materiál Saturn,* resp. iné vlastné mená: *bavlnená tkanina s pokrčeným efektom Mistrál.*

Samostatnú skupinu tvoria názvy chemických vláken. Ide o skratkové slová a značky, napr. *tesilan, tesil, teba, nylon, perlon, kapron; PEPS, PAD, PES, PAN.* Niektoré skratkové slová možno dešifrovať: slovo *nylon* vzniklo z prvých dvoch hlások slova *New York* a z prvých troch hlások slova *Londýn,* slovo *tesil* z prvých dvoch hlások slova *textil* a z prvých troch hlások slova *silon;* podobne vzniklo slovo *tesilan (tesil + ľan,* pravda, s úpravou *ľ > l), teba (tesil + bavlna;* porov. Rísová, 1984).

Ďalšie názvy chemických vláken boli utvorené analogicky ako *silon, nylon* príponou *-on: perlon, dralon, dederon, oberon, kapron, chemlon.* V Krátkom slovníku slovenského jazyka sa tieto názvy uvádzajú v dvoch hláskových a pravopisných podobách: s príponou *-on* i s prí-

ponou *-ón: silon — silón, kapron — kaprón, nylon — nylón.* Podoba s príponou *-ón* je novšia, ustaľuje sa pod vplyvom toho, že mnohé domáce, resp. prevzaté výrazy, ale aj názvy viacerých organických a iných chemických zlúčenín sú utvorené touto príponou: *citrón, sifón, telefón, vagón, šampón, kortizón, selón, sulfón, ketón.*

Značky sú obchodnými názvami syntetických materiálov: *PEPS* — polyesterová striž, *PAD* — polyamidový hodváb, *PES* — pravý polyesterový hodváb, *PAN* — polyakrylonitril.

Na záver môžeme zhrnúť, že v základných terminologických publikáciách prevládajú jednoslovné názvy, ktoré sú buď nemotivované, alebo majú nepriezračnú motiváciu *(popelín, glot)*, resp. sú motivované. Najčastejšie ide o motiváciu vlastným menom *(adria, oxford)*, zriedkavejšie pomenovaním vlákna, z ktorého sú vyrobené *(vlna, bavlna)*, príp. pomenovaním väzby *(krep)*. Menej početné sú odvodené názvy, zastúpená je najmä prípona *-ovina.* Dvojslovné a viacslovné názvy tvoria prevažne pomenovania kongruenčného typu, t. j. so zhodným prívlastkom. Ojedinele sa vyskytujú termíny s dvoma prívlastkami, slabo sú zastúpené pomenovania nekongruenčného typu. Jednoslovné názvy sa uvádzajú v pôvodnej, inokedy v zdomácnenej pravopisnej podobe, prípadne v obidvoch z nich; nie všetky majú pravopisnú podobu kodifikovanú v normatívnych príručkách.

V módnych časopisoch prevládajú dvojslovné názvy. Časté sú spojenia voľného prívlastku s dvojslovným názvom a spojenia substantíva s viacerými voľnými prívlastkami. Ako názvy tkanín vystupujú aj akronymá, skratkové slová a značky. Z jednoslovných pomenovaní tkanín sa v súvislosti so zameraním časopisov používajú najbežnejšie domáce i prevzaté neodvodené výrazy v podobe kodifikovanej v jazykových príručkách. Staršie názvy sa niekedy štylisticky prehodnocujú *(perkál)*. Časté sú odvodené názvy s príponou *-ovina,* ostatné prípony sú pri tvorení názvov tkanín slabo zastúpené. Nové názvy, ktoré sa zatiaľ nezachytávajú v jazykových príručkách, uvádzajú sa v pôvodnej pravopisnej podobe spolu s vysvetlením, o aký typ materiálu ide. Pomenovania nových materiálov sú v praxi niekedy rozkolísané a ani v módnych časopisoch sa neuvádzajú jednotne.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Nálepkova 26, Bratislava

LITERATÚRA

ČSN 80 0021 Názvosloví tkanin. Praha, Vydavatelství Úřadu pro normalizaci a měření 1965. 58 s.

ČSN 80 0033 Stuhařské a síťářské výrobky. Praha, Vydavatelství Úřadu pro normalizaci a měření 1986. 9 s.
ČSN 80 0020 Názvosloví tkalcovských vazeb a vazebních technik. Praha, Vydavatelství Úřadu pro normalizaci a měření 1965. 30 s.
HAMŽÍK, P.: Náuka o materiáli. Bratislava, Alfa 1970. 229 s.
IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. — MANÍKOVÁ, Z.: Slovník cudzích slov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 943 s.
Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala. Bratislava, Veda 1987. 592 s.
RÍSOVÁ, E.: Názvy výrobkov a ich motivácia. Kultúra slova, *18,* 1984, s. 206—214.
Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6 zv.

*Základné názvy z astronómie**

Astrofyzika (pokračovanie)

A hviezda
hviezda spektrálneho typu A
absolútne čierne teleso
ideálne teleso, ktoré úplne pohlcuje žiarenie všetkých vlnových dĺžok dopadajúcich na jeho povrch
akréčny disk pozri **plynový disk**
akréčny prstenec pozri **plynový prstenec**
Am hviezda
metalická hviezda spektrálneho typu A
Ap hviezda
pekuliárna hviezda spektrálneho typu A
apoastrón
bod na dráhe dvojhviezdy, v ktorom je vzájomná vzdialenosť jej zložiek najväčšia
atmosférická absorpcia
absorpcia žiarenia spôsobovaná atmosférou Zeme
B hviezda
hviezda spektrálneho typu B

---

* Pod týmto názvom uverejňujeme súpisy astronomických termínov a ich definície ako výsledok práce Astronomickej terminologickej komisie Slovenskej astronomickej spoločnosti pri SAV (pozri Kultúra slova, *13,* 1979, s. 340—345; *14,* 1980, s. 158—172 a 363—367; *15,* 1981, s. 176—178; *16,* 1982, s. 168—172; *17,* 1983, s. 170—172 a 360—369; *18,* 1984, s. 158—167; *19,* 1985, s. 154—162 a 349—356; *20,* 1986, s. 154—161; *21,* 1987, s. 165—176; *22,* 1988, s. 165—181 a 346—357). Publikovaný súpis je pokračovaním v tejto práci.

Be hviezda
hviezda spektrálneho typu B s emisnými čiarami v spektre
Becklinov-Neugebauerov objekt = BNO
najjasnejší zdroj infračerveného žiarenia v spektrálnej oblasti 3 až 10 μm; nachádza sa vo Veľkej hmlovine v Orióne
biely trpaslík
hviezda triedy svietivosti VII
BNO pozri **Becklinov-Neugebauerov objekt**
budiaca teplota pozri **excitačná teplota**
čiastočný zákryt
zákryt, pri ktorom je veľkosť zákrytu menšia ako 1
denná paralaxa = geocentrická paralaxa
paralaxa, ktorej základňou je vzdialenosť medzi pozorovacím miestom a stredom Zeme
dĺžka farebného systému
rozdiel prevrátených hodnôt efektívnych vlnových dĺžok krajných filtrov farebného systému
dynamická paralaxa
paralaxa vizuálnej dvojhviezdy určená z 3. Keplerovho zákona
elektrónová teplota
kinetická teplota voľných elektrónov
elipticita tesnej dvojhviezdy
odchýlka tvaru zložiek oddelenej tesnej dvojhviezdy od guľového tvaru
eliptická premenná hviezda
geometrická premenná hviezda, ktorej zložky sú elipsoidového tvaru a vzájomne sa nezakrývajú
eruptívna premenná hviezda = eruptívna hviezda
premenná hviezda, ktorá sa v nepravidelných intervaloch náhle zjasňuje
excitačná teplota = budiaca teplota
teplota ekvivalentná energii potrebnej na excitáciu atómov alebo molekúl
F hviezda
hviezda spektrálneho typu F
farebná teplota
teplota absolútne čierneho telesa, ktoré v danom intervale spektra má rovnaký priebeh intenzity ako pozorované teleso
fáza
časový okamih periodického deja
fotografická žiarivá teplota
žiarivá teplota vo fotografickej oblasti spektra
Fraunhoferove čiary
absorpčné spektrálne čiary v spektre Slnka, ktoré prvýkrát pozoroval a opísal Fraunhofer
Fraunhoferovo spektrum
spektrum, v ktorom sa vyskytujú Fraunhoferove čiary
funkcia hmotnosti
funkcia nahrádzajúca hmotnosť dvojhviezdy v prípade, že nevieme určiť sklon dráhy

fyzikálna premenná hviezda
premenná hviezda, ktorá mení svoju zdanlivú hviezdnu veľkosť vplyvom jej základných fyzikálnych charakteristík
G hviezda
hviezda spektrálneho typu G
geocentrická paralaxa pozri **denná paralaxa**
geometrická premenná hviezda
premenná hviezda, ktorá mení svoju zdanlivú hviezdnu veľkosť vplyvom geometrických podmienok pozorovania
Harvardská klasifikácia
spektrálna klasifikácia, ktorá zatriedďuje hviezdy základných spektrálnych typov podľa vzhľadu spektra
Hertzsprungova medzera
oblasť na HRD medzi vetvou obrov a hlavnou postupnosťou, kde sa prechodne vyskytujú iba premenné hviezdy
hlavná hviezda
hmotnejšia a zvyčajne aj svietivejšia zložka dvojhviezdy
hlavná postupnosť
pás na HRD prechádzajúci približne po jeho diagonále od ľavého horného okraja
hlavné maximum
najvýraznejšie maximum daného premenného deja
horizontálna paralaxa
denná paralaxa telesa nachádzajúceho sa na obzore pozorovacieho miesta
hustotná vlna
nahustenie medzihviezdnej hmoty a hviezd v špirálovom ramene galaxie
hviezda hlavnej postupnosti
hviezda triedy svietivosti V
hviezdna trieda (nevhod.) pozri **magnitúda**
hviezdny model
matematické vyjadrenie vnútornej stavby hviezdy
hviezdy podobné novám
eruptívne premenné hviezdy, ktorých spektrum a zmeny hviezdnej veľkosti sú podobné novám
infračervený systém
osemfarebný fotometrický systém (R, I, J, K, L, M, N, Q) pre fotometriu v infračervenej oblasti spektra
ionizačná teplota
teplota ekvivalentná energii potrebnej na ionizáciu atómov alebo molekúl
jasný nadobor
hviezda triedy svietivosti Ia
jasný obor
hviezda triedy svietivosti II
Johnsonov-Morganov systém
systém UBV
K hviezda
hviezda spektrálneho typu K

kinetická teplota
teplota vystupujúca v Maxwellovom zákone rozdelenia rýchlostí

Kramerov zákon
zákon vyjadrujúci závislosť opacity hviezdnej látky od jej hustoty a teploty

krivka rastu
závislosť ekvivalentnej šírky absorpčnej spektrálnej čiary od veličiny úmernej logaritmu počtu žiariacich atómov plynu

Kuriatka pozri **Plejády**

M hviezda
hviezda spektrálneho typu M

medzihviezdna polarizácia
polarizácia svetla v medzihviezdnom prostredí

medzihviezdny maser
oblasť medzihviezdnej hmoty vyžarujúca v mikrovlnovej oblasti spektra v dôsledku vynútenej emisie

miera emisie
integrál $\int N_e^2 dr$, kde N_e je počet voľných elektrónov pozdĺž zorného lúča r

MKK klasifikácia
spektrálna klasifikácia podľa MKK systému

nadobor
hviezda triedy svietivosti I

nepravidelná premenná hviezda
eruptívna premenná hviezda, ktorej hviezdna veľkosť sa opakovane zjasňuje

neviditeľný sprievodca
nepozorovateľná zložka dvojhviezdy prejavujúca sa gravitačnými účinkami na viditeľnú zložku

O hviezda
hviezda spektrálneho typu O

obor
hviezda triedy svietivosti III

oddelená dvojhviezda
tesná dvojhviezda, ktorej obidve zložky majú menší objem ako ich Rocheove laloky

optická premenná hviezda (nevhod.) pozri **vizuálna premenná hviezda**

paralaxa
uhol, pod ktorým by sa javila pozorovacia základňa z pozorovaného objektu; označenie π

pás nestability
miesto na H-R diagrame v oblasti obrov a nadobrov charakteristické pre pulzujúce premenné hviezdy

pekuliárny pohyb hviezdy
zložka vlastného pohybu hviezdy opravená vzhľadom na pohyb Slnka medzi hviezdami

periastrón
bod na dráhe dvojhviezdy, v ktorom je vzájomná vzdialenosť zložiek najmenšia

Plejády = Kuriatka
otvorená hviezdokopa v súhvezdí Býka viditeľná voľným okom
plynový disk = akréčny disk
útvar diskového tvaru vznikajúci pri prenose hmoty okolo hviezdy, ktorá hmotu prijíma, a siahajúci až po jej povrch
plynový prstenec = akréčny prstenec
útvar prstencového tvaru vznikajúci pri prenose hmoty okolo hviezdy, ktorá hmotu prijíma, a nesiahajúci až po jej povrch
plynový prúd
druh prenosu hmoty v dvojhviezde
podobor
hviezda triedy svietivosti IV
podtrpaslík
hviezda triedy svietivosti VI
Pogsonova rovnica
rovnica, ktorá vyjadruje vzťah medzi hviezdnou veľkosťou a intenzitou žiarenia dvoch hviezd $[m_2 - m_1 = 2{,}5\ (\log I_1 - \log I_2)]$
pravá absorpcia
fyzikálny proces, pri ktorom sa žiarenie určitej frekvencie pohltí a premení na kinetickú energiu
prenos hmoty v dvojhviezde
proces, pri ktorom sa v dvojhviezdnej sústave prenáša hmota z jednej zložky na druhú
primár (slang.) pozri **primárna hviezda**
primárna hviezda
svietivejšia zložka dvojhviezdy
rádiová hviezdna veľkosť
hviezdna veľkosť zavedená na rádioastronomické merania
ročná paralaxa
paralaxa, ktorej pozorovacia základňa je polomer zemskej dráhy
ročný pohyb hviezdy
vlastný pohyb hviezdy za rok
Rocheova medza
uzavretá krivka, v ktorej pretína Rocheov lalok rovinu dráhy dvojhviezdy
rotujúca premenná hviezda
premenná hviezda, ktorá mení svoju zdanlivú hviezdnu veľkosť vplyvom vlastnej rotácie a nerovnomerného rozloženia povrchového jasu
rovnica prenosu žiarenia
integrálno-diferenciálna rovnica, ktorá opisuje časopriestorové rozloženie intenzity daného poľa žiarenia
rovníková horizontálna paralaxa
horizontálna paralaxa, ktorej pozorovacie miesto je na rovníku
röntgenová dvojhviezda
dvojhviezda, ktorej jedna zložka je röntgenovým zdrojom
röntgenová hviezda (nevhod.) pozri **röntgenový zdroj**
röntgenová oblasť spektra
žiarenie v rozsahu vlnových dĺžok od 0,01 do 10 nm

röntgenový zdroj
objekt na oblohe vyžarujúci podstatnú časť energie v röntgenovej oblasti spektra
Russelova-Vogtova teoréma
teoréma, podľa ktorej pre dané chemické zloženie a pre danú hmotnosť hviezdy existuje jediné fyzikálne riešenie jej rovnovážneho stavu, a tým aj jediné miesto na H-R diagrame
sekulárna paralaxa
paralaxa, ktorej pozorovacia základňa je odvodená z pohybu Slnka medzi hviezdami
sekundár (slang.) pozri **sekundárna hviezda**
sekundárna hviezda
menej svietivá zložka dvojhviezdy
slnečná paralaxa
rovníková horizontálna paralaxa Slnka
spektroskopická paralaxa
paralaxa zodpovedajúca vzdialenosti hviezdy vypočítanej porovnaním jej zdanlivej a absolútnej hviezdnej veľkosti určenej spektroskopicky
stimulovaná emisia pozri **vynútená emisia**
stimulovaný prechod
prechod vynútený účinkom niektorého fotónu podľa žiarenia, v ktorom sa atóm nachádza
Strömgreenov systém pozri **systém uvby**
svietivosť
celkové množstvo energie vyžiarenej napr. hviezdou alebo iným kozmickým objektom za 1 s v celej oblasti spektra
Swanove pásy
emisné pásy uhlíka pozorované v spektrách komét
Swanovo spektrum
spektrum so Swanovými pásmi
systém uvby = Strömgreenov systém
strednopásmový farebný systém prepúšťajúci ultrafialové (u), fialové (v), modré (b) a žlté (y) svetlo
široká dvojhviezda
vizuálna dvojhviezda, ktorej zložky možno odlíšiť už malým ďalekohľadom
štatistická paralaxa
paralaxa skupiny objektov zodpovedajúca vzdialenosti vypočítanej z ich fyzikálnych alebo dynamických charakteristík
termodynamická rovnováha
rovnovážny stav plynu, ktorý sa dá opísať teplotou ako jediným parametrom
trieda svietivosti
parameter v MKK klasifikácii
trigonometrická paralaxa
paralaxa určená priamymi trigonometrickými metódami
trpasličia nova
rekurentná nova s malou amplitúdou zjasnenia
turbulencia
neusporiadaný vírivý pohyb v plynoch alebo v kvapalinách

úniková rýchlosť
najmenšia rýchlosť, pri ktorej teleso unikne z gravitačného poľa telesa, resp. sústavy telies, s ktorými je gravitačne viazané
vedľajšia hviezda
menej hmotná a zvyčajne aj menej svietivá zložka dvojhviezdy
vedľajšie maximum
maximum premenného deja nedosahujúce hmotnosť hlavného maxima
veľkosť zákrytu
pomerná plocha disku telesa zakrývaná pri zákryte
viacfarebný systém
farebný systém používajúci tri a viac spektrálnych oblastí
vizuálna dvojhviezda
dvojhviezda, ktorej zložky možno odlíšiť voľným okom alebo ďalekohľadom
vizuálna premenná hviezda
premenná hviezda, ktorej premennosť zdanlivej hviezdnej veľkosti sa najvýraznejšie prejavuje vo vizuálnej oblasti spektra
vizuálna žiarivá teplota
žiarivá teplota vo vizuálnej oblasti spektra
vlastný pohyb hviezdy
uhlový pohyb hviezdy na oblohe
vnútro hviezdy
oblasť pod fotosférou hviezdy nedostupná priamemu pozorovaniu
Voigtova funkcia
funkcia, ktorá opisuje tvar profilu spektrálnej čiary
vybuchujúca hviezda (nevhod.) pozri **eruptívna premenná hviezda**
vynútená emisia = stimulovaná emisia
emisia žiarenia excitovaného atómu vynútená vonkajším poľom žiarenia
vývoj hviezdy
zmena fyzikálnej a chemickej stavby hviezdy v závislosti od času
vznik hviezdy
proces, v ktorého priebehu sa z mračna medzihviezdnej hmoty vytvorí hviezda
vzťah perióda — svietivosť
diagram závislosti periódy svetelných zmien cefeíd od ich svietivosti
Wolfov diagram
diagram znázorňujúci počet hviezd N do určitej hraničnej magnitúdy log N(m) v závislosti od magnitúdy m pre oblasť priamo nepozorovateľného tmavého mraku a pre oblasť jeho okolia
X-zdroj (nevhod.) pozri **röntgenový zdroj**
zákryt
úkaz, pri ktorom bližšie teleso zakrýva vzdialenejšie teleso
zákryt hviezdy
jav, pri ktorom je hviezda zakrývaná iným kozmickým telesom (Mesiacom, planétkou, zložkou dvojhviezdy a pod.)
zdanlivý pohyb hviezdy
zložka pohybu hviezdy na oblohe vymedzená pohybom Slnka medzi hviezdami

zložka dvojhviezdy
jedna z hviezd dvojhviezdy
žiarenie absolútne čierneho telesa
žiarenie, ktorého závislosť intenzity od vlnovej dĺžky je daná Planckovým zákonom žiarenia
žiarivá rovnováha
rovnovážny stav, pri ktorom každý objemový element plynu vyžiari za jednotku času rovnaké množstvo energie, ako pohltí
žiarivá teplota
teplota absolútne čierneho telesa, ktoré vyžaruje z jednotkovej plochy za jednotku času v danom intervale spektra rovnakú energiu ako pozorované teleso

Oprava hesiel *teleskopická dvojhviezda* a *pulzujúca hviezda* zo súpisu uverejneného v Kultúre slova, *16,* 1982, s. 171 (č. 5):
teleskopická dvojhviezda
vizuálna dvojhviezda, ktorej zložky možno odlíšiť len ďalekohľadom
pulzujúca premenná hviezda = pulzujúca hviezda
premenná hviezda meniaca v pravidelných alebo nepravidelných intervaloch svoj objem

Heslo *polarizátor* zo súpisu uverejneného v Kultúre slova, *22,* 1988, s. 174 (č. 5) má správne byť takto: **polarizačný filter = polarizátor** (text definície zostáva nezmenený).

Heslá *postupnosť obrov, postupnosť trpaslíkov* zo súpisu uverejneného v Kultúre slova, *22,* 1988, s. 350 (č. 10) majú správne byť takto: **postupnosť obrov = vetva obrov, postupnosť trpaslíkov = vetva trpaslíkov** (texty definícií zostávajú nezmenené).

Ks

DISKUSIE

Terminologické problémy v oblasti životného prostredia

MIKULÁŠ J. LISICKÝ

Súčasný stav v terminológii životného prostredia je svojráznou inverziou babylonského zmätenia jazykov. V biblickej legende, ako je známe, išlo o to, že stavitelia babylonskej veže začali naraz hovoriť rôznymi jazykmi, takže si prestali rozumieť. V problematike životného prostredia naopak odborníci rôznych národov alebo rôznych profesií jedného národa začali používať zdanlivo jednotný jazyk, no napriek tomu sa zmäteniu nevyhli. Terminologický babylon je tu aj so všetkými dôsledkami v oblasti praxe, ktoré z toho vyplývajú.

Na názvoch *prostredie, ekológia, biosféra, krajina, genofond, príroda* a desiatkach ďalších sa dá ukázať, ako do nich vkladá každý svoj, vzdelaním, profesiou i praxou subjektivizovaný význam. Viac ako inde tu platí, že ak dvaja hovoria to isté, nemusí to znamenať to isté. Sme svedkami nielen toho, ako slová postupne menia svoj význam (napr. *ekológia*), ale aj svedkami efemérneho existovania a znovunachádzania najrozličnejších, často neorganických a priam nelogických slovných spojení. Je to akási — zatiaľ neveľmi regulovaná — ľudová slovná kombinatorika.

Uvediem príklad, a aby som kráčal s duchom času a nevyzeral nevzdelaný, nazvem ho „ekopríkladom". Máme vedu o životnom prostredí? Integrálnu a fungujúcu asi nie, ale rodiacu sa a potrebnú určite áno! Ak je tu, treba ju pomenovať. Obyčajne sa v takýchto prípadoch siahne za latinským či gréckym slovom označujúcim predmet štúdia a pridá sa zložka *-lógia.* V našom prípade by sa ponúkali grécke *periballon,* latinské *circumsitus, ambio,* v krajnom prípade francúzske či anglické *environment.* Celkom prijateľné by bolo napríklad spojenie *ambiológia.* Stalo sa však čosi iné, použil sa, zdanlivo logicky, už existujúci názov *ekológia.* Pôvodný význam náuky skúmajúcej väzby medzi živočíchom a jeho prostredím sa rozšíril na ľudskú spoločnosť. Biológ by sa mohol potešiť, že sa takto nepriamo deklaruje, že i človek je živočích. Lenže on je aj čosi viac ako živočích a toto čosi exponenciálne narastá v komplikovanosti jeho životného prostredia.

Nevedno, či by sa Ernst Haeckel potešil takejto expanzii svojej ekológie, faktom je, že ju od určitého času začína verejnosť pokladať za všeliek na neduhy, ktoré vznikajú nerozumným hospodárením s prí-

rodnými zdrojmi. Z toho vyplýva začiatočné nekritické nadšenie za ekológiu, ale aj jej ľahko možné nespravodlivé odsúdenie, keď sa ukáže, že to ekológovia za nás všetkých nevedeli vyriešiť. A oni to skutočne nemôžu vyriešiť. Veď starostlivosť o životné prostredie má popri ekologických aspektoch takisto závažné aspekty psychologické, sociálne, etické, politické a v konečnom dôsledku je vecou hierarchie noriem.

Nesprávne považujeme náuku o životnom prostredí človeka za akúsi totálnu ekológiu, pre všetky organizmy normovanú podľa požiadaviek človeka a zahŕňame do nej i problematiku, ktorú pri iných druhoch študuje napr. etológia. Zdôrazňovanie výnimočnosti človeka a jeho postavenia voči iným druhom vedie k akémusi „ekologickému" voluntarizmu, ktorý je v podstate odrodou kreacionizmu so škodlivými následkami. Vytvára totiž ilúziu, že Homo sapiens je svojho druhu stvoriteľom, ktorému prináleží rozhodnutie o tom, ktoré druhy vyhubí a ktoré nechá žiť.

Ekológia nám v problematike životného prostredia môže zásadne pomôcť pochopením toho, že prostredie organizmu je jeho súčasťou. Toto prostredie je možné meniť, ak to robím bez znásilnenia jeho podstaty čiže prírody. Bez formálnej súvislosti, a predsa na túto tému hovorí Tao Te-ťing: „Svet možno zveriť tomu, kto ho má tak rád ako seba."

Hranicu neprístupného rozširovania pojmu ekológia možno demonštrovať na komentári sovietskeho filozofa A. V. Kacuru (1980) k známym, populárne formulovaným zákonom ekológie, ktoré zhrnul americký ekológ Barry Commoner takto: 1. všetko súvisí so všetkým, 2. všetko sa musí niekam podieť, 3. príroda to vie lepšie, 4. nič nie je zadarmo.

Kacura vcelku výstižne poznamenáva, že prvý zákon je parafrázou dialektickomaterialistického konštatovania o všeobecnej spätosti vecí a druhý je parafrázou zákona o zachovaní hmoty. Potom navrhuje rozšírenie o dva ďalšie zákony. A teraz nastáva rozhodujúci posun. Akokoľvek sa totiž Commoner v snahe o zjednodušene popularizujúcu výpoveď blíži k hraniciam únosnosti, predsa zostáva na pôde exploratívnosti a prírodovedeckého poznania. Kacura prekračuje hranicu, keď dopĺňa: 5. každý krok musí byť pod kontrolou, 6. všetko treba predvídať.

Prechádza tak z prírodovedného prostredia do sociálneho a exploratívnosť dopĺňa normatívnosťou. Necharakterizuje fungovanie systému, ale postuluje zásady na jeho ovládanie. A to je veľký rozdiel. Práve takýto rozdiel je medzi ekológiou a cieľavedomou aktivitou nazývanou starostlivosť o životné prostredie.

Treba však kriticky povedať, že podnety na to, aby obsah ekológie

nesprávne interpretovali ľudia, ktorí sa ekológiou nezaoberali a nerozumejú jej, dali nepriamo niektorí prominentní ekológovia tým, že uprednostnili pri definíciách eleganciu pred precíznosťou. Ako príklad uvediem dve definície E. P. Oduma, autority v ekológii takmer posvätnej. Píše (1959): „Ekológia je náuka o štruktúre a fungovaní prírody." — „Ekológia je biológia prostredia."

Kým o prvú z definícií by sa mohla uchádzať i fyzika, druhá je pozoruhodná nezvyčajným spojením, ale pre neodborníka bezobsažná. Biológia prostredia by mohla byť profesionalizmom s obmedzenou pôsobnosťou nebyť toho, že o biológii každý čo to vie zo školy, o prostredí denne počúva alebo číta, a keďže táto definícia nič bližšie nešpecifikuje, otvára sa priestor pôsobnosti na ľudovú tvorivosť.

Odtiaľ už nie je ďaleko k nesprávnemu, ba nezmyselnému názoru, že ekológia vôbec nie je samostatnou vedou, ale „špecifickým, všeobecnovedeckým prístupom k štúdiu rôznych objektov prírody a spoločnosti" (Gerasimov, 1981). Pokiaľ ide o životné prostredie človeka, možno niektoré jeho aspekty študovať v rámci ekosystemológie alebo geoekológie, nemožno však prijať definíciu ekológie ako vedy o životnom prostredí človeka.

„Znásilnená" ekológia porodila celý rad terminologických netvorov, akými sú *ekologické stavby, buržoázna socioekológia* alebo *ekológia výskumného procesu.* Pritom veľmi často používané spojenie *ekologická stavba* je nezmyslom nielen etymologickým, ale aj programovým. Dokonalejšia prídavná technika nemení v zásade náš postoj k prírode, ale práve ten je prameňom krízy!

Organický svet sa vyvíjal ako celok a bol taký rozhodujúci, že ovplyvnil i vývoj anorganického sveta. Preto rovnako dobre a zároveň rovnako nezmyselne by sme mohli hovoriť o evolučných stavbách alebo o katolíckych (v zmysle všeobecnosti, všobsiahlosti) stavbách. Spopularizovanie, ba priam zvulgarizovanie vyústilo do úvah o „ekologickom štýle odievania", ktorý Smena na nedeľu (Šlosarová, 1983) definovala ako zošľachtený tulácky vzhľad využívajúci zažltnuté starootcovské košele a umelo vyrobené diery v svetroch, alebo o tom, že most pri Botanickej záhrade v Bratislave je ekologický, „keďže odvedie z mesta značnú časť hluku z dopravy" (Gregorová, 1983).

Za ekológiu často nesprávne označujeme čosi, čo by sme mali nazvať z hľadiska teórie a metódy fyziotaktikou (čiže spôsobom, ako zaobchádzať s prírodou) a z hľadiska konkrétnej činnosti technológiou životného prostredia.

Nie bezvýznamné je aj poradie pri tvorbe zložených slov, napr. *biogeocenóza* versus *geobiocenóza.* Ak by sme postupovali podľa nomenklatorických pravidiel medzinárodne platných v menosloví druhov rastlín a živočíchov, ide o mladšie a staršie synonymum, v skutočnosti

aj o významový posun. Keď Zlatník upravoval Sukačevov termín *biogeocenóza* na *geobiocenózu,* argumentoval, že zaužívaný pojem *biocenóza* bol nevhodne prerušený vsunutím časti *geo.* Sukačevovi však išlo o zdôraznenie vplyvu bioty na abiotické prostredie, čo je v súlade s Vernadského koncepciou evolúcie celej biosféry a geochemických funkcií života.

Zaujímavý je v tejto súvislosti aj psychologický aspekt. Prírodovedci obyčajne hovoria o ochrane a tvorbe životného prostredia, technici častejšie o tvorbe a ochrane životného prostredia. Mohlo by sa zdať, že ide o nepodstatný rozdiel. Nie je to celkom tak. Obaja totiž podvedome, niekedy aj vedome kladú dôraz na prvú z dvoch činností. Ak to kvôli názornosti zveličím, môžem povedať: prírodovedec sa domnieva, že na to, aby mohol úspešne tvoriť, musí najprv ochrániť a pri pretváraní neporušiť prírodné hodnoty. Technik sa domnieva, že prírodný zdroj je samozrejmým predpokladom a ochrániť treba to, čo človek umne a úspešne z neho vytvoril.

Sám sa domnievam, že ochrana v tomto spojení neobstojí ani na prvom, ani na druhom mieste. Životné prostredie pochopené ako prostredie človeka neexistuje ako také, ale iba v súvislosti s ním. Bez človeka o ňom nemožno uvažovať a ani ho chrániť z hľadiska nejakého vyššieho princípu. Možno ho pretvárať, dobre či zle, lenže človek nechráni prostredie ako také, ale svoje záujmy v ňom. Je to teda starostlivosť o (vlastné) životné prostredie. Človek ho podobne ako iné organizmy pretvára v rámci svojich možností na svoj prospech. Rastliny to robia napríklad koreňovou sústavou a vylučovaním fytoncídov, živočíchy budovaním hniezd, brlohov atď. Naproti tomu prírodu, ktorú chápem nielen ako systém prírodnín či prírodné prostredie, ale aristotelovsky ako vznik a podstatu vecí, možno a treba chrániť.

Preto za obsahovo správne považujem terminologické spojenie „ochrana prírody a starostlivosť o životné prostredie (človeka)". Obidve zložky sú racionálne ľudské činnosti, ktorých výskumom a normovaním sa zaoberá v prvom prípade ekosozológia a v druhom fyziotaktika. Celospoločenský význam obidvoch je v tom, že chcú zlepšovať funkciu, ale nenarúšať pritom podstatu, t. j. prírodu.

Problémy, na ktoré narážame, treba identifikovať a správne pomenovať. Tým, že ich nazveme pravými menami a tak budeme o nich hovoriť, spravíme prvý krok na ich riešenie. Nesmieme však podľahnúť ilúzii, že už tým sme ich zvládli. Áno, slová sú v istom zmysle činy, ako to povedal Emerson, ale v tom, že nás poznačujú. Nie v tom, že by rečnenie riešilo problémy. Negatívne nás poznačujú okrúhle slová. Okrúhle slová, také časté v problematike životného prostredia, sú trojakého pôvodu: 1. tie, ktoré používame z pohodlnosti, 2. tie, ktoré pochádzajú z nepochopenia podstaty problému, 3. tie, ktorými

kamuflujeme pravý zmysel a podstatu. Všetkým trom sa treba vyhýbať. Dobre vyberajme slová a neplytvajme nimi. Neúcta k slovám sa veľmi rýchlo mení na neúctu k predmetom a problémom, ktoré nimi označujeme!

Ako teda vyjsť von zo šlamastiky? Jazykovedci sa dosť dlho striktne bránili vytvoreniu prídavného mena od slova *prostredie*. V ostatnom čase, zdá sa, predsa začínajú pripúšťať slová *prostreďový* a *životnoprostreďový*. Domnievam sa, že ich možno odporúčať v hovorovej reči všade tam, kde sa nesprávne používa výraz *ekologický*. Sú to adjektíva významovo presné a zrozumiteľné. Hoci si na ne budeme musieť chvíľu zvykať, dobre splnia svoje poslanie. V odborných článkoch sa v tom istom zmysle už udomácňuje slovo *environmentálny*.

Tak *prostreďový*, ako aj *environmentálny* sú dosť všeobecné výrazy, týkajú sa prostredia, ale sú hodnotovo neutrálne. Ak sa v odbornej diskusii pociťuje potreba konkrétnu aktivitu v oblasti životného prostredia spresniť, máme naporúdzi ešte dva odborné termíny. Prídavné meno *ekosozologický*, ak je reč o ochrane prírody na vedeckom základe, a *fyziotaktický*, ak máme na mysli racionálnu tvorbu svojho životného prostredia alebo využívania prírodných zdrojov. Čistiareň odpadových vôd, odlučovacie zariadenia na prášiacom komíne možno preto v hovorovej reči označiť za *stavbu prostreďovú (environmentálnu, ambiologickú)*, ale presnejšie je označenie *fyziotaktická stavba*. Rozhodne však nie *ekologická!*

Ústav experimentálnej biológie a ekológie CBEV SAV
Obrancov mieru 3, Bratislava

LITERATÚRA

GERASIMOV, I. P.: Metodologičeskije problemy ekologizacii sovremennoj nauki. In: Filosofija, jestestvoznateľstvo, sovremennosť. Itogi i perspektivy issledovanij 1970—1980. Moskva 1981, s. 151—167.

GREGOROVÁ, V.: Nedeľná Pravda, 30. 9. 1983, s. 10.

KACURA, A. V.: Fundamentaľnoje znanie i zakony ekologii. In: Čelovek i priroda. Moskva 1980, s. 142—154.

ODUM, E. P.: Fundamentals of Ecology. Philadelphia, Saunders 1959.

ŠLOSAROVÁ, K.: Módna línia — Dámske oblečenie v ekologickom štýle. Smena na nedeľu, 4. 11. 1983.

Ks

ROZLIČNOSTI

Montovať sa (do niečoho), nanominovať sa (niekam)

Medzi slovami, ktoré v slovenčine ustavične pribúdajú, je aj značný počet slov s hovorovo-expresívnym štylistickým zafarbením. Spravidla vznikajú v bežne hovorenej reči, kde oživujú a zvýrazňujú náš prejav. Medzi slová, ktoré relatívne nedávno obohatili vrstvu hovorovo-expresívnych prostriedkov slovenčiny, patria aj slovesá *montovať sa (do niečoho)* a *nanominovať sa (niekam)*. Upozorňujeme na ne naraz najmä preto, lebo vznikli podobným slovotvorným, resp. širšie nominačným (pomenúvacím) postupom. Obidve pritom spoločne potvrdzujú pre súčasnú slovenčinu charakteristický jav, že štylisticky príznakové slová v komunikačnej sfére bežne hovorenej reči môžu vzniknúť z pomenovaní, ktoré primárne fungujú v niektorej odlišnej komunikačnej sfére, napríklad v odbornej alebo záujmovej. Ukážeme si to na porovnaní neutrálneho slovesa *montovať (niečo)* oproti príznakovému slovesu *montovať sa (do niečoho)* a neutrálneho slovesa *nominovať (niekoho)* oproti príznakovému slovesu *nanominovať sa (niekam)*. Z porovnania zároveň vyplynie, čo všetko zohráva úlohu pri vzniku expresívneho slova.

Význam novoutvoreného slovesa *montovať sa* (aj jeho dokonavých podôb *vmontovať sa, namontovať sa) do niečoho* možno opísať parafrázou „pchať sa niekam, vnucovať sa niekomu s úmyslom zasahovať do niečoho". Sloveso *montovať sa* je teda expresívnejšie synonymum slovesa *starieť sa (do niečoho)*. Vzniklo na pozadí neutrálneho slovesa používaného aj v odbornej komunikácii *montovať (niečo)*, t. j. zostavovať (napr. nejaký prístroj) alebo pripevňovať (napr. nejakú súčiastku do motora) pomenovacím postupom, pri ktorom sa vo funkcii slovotvorného prostriedku uplatnila zvratná morféma *sa*. Zároveň nastal posun v zameraní (intencii) slovesného deja, čo sa prejavilo aj v zmene väzby východiskového a novoutvoreného slovesa. Kým vo východiskovom (základovom) slovese je dôraz na deji zameriavanom na zasiahnutú substanciu (neživú vec), čo sa prejavuje aj na dvojitej bezpredložkovoakuzatívnej a predložkovogenitívnej väzbe, v novom slovese *montovať sa* sa zvratnou morfémou naznačuje, že osoba vykonáva dej so sebou samou, pričom sa obligátne vyjadruje aj to, kam tento dej smeruje (daný jav sa vyjadruje predložkovým genitívom). Všetky tieto zmeny prispievajú k tomu, že pri novom pomenovaní *montovať sa (do niečoho)* vnímame nielen formálnu zmenu (obohatenie o zvratnú morfému *sa*), ale zároveň pri ňom pociťujeme meta-

forický významový posun (z neživej veci na človeka). Expresivita nového slovesa vznikla ako výsledok týchto zmien.

M. Lasica a J. Satinský ako autori, ktorých humor stojí na slove, intuitívne vycítili expresívnosť aj vtipný náboj slovesa *montovať sa (do niečoho)* a priliehavo a aj s príslušnou dávkou paródie ho použili v dialógu jednej zo svojich humoristicko-satirických hier *Deň radosti* (hry nedávno vyšli knižne, porov. M. Lasica — J. Satinský. Tri hry. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1988), a to v kontexte, ktorý dobre ozrejmuje význam aj štylistickú hodnotu tohto novšieho slovesa: *Ja som zdravý aj bez kvapiek. Lebo som sa nikdy do ničoho nemontoval. Nikde som sa nepchal, nikdy som nič neorganizoval, nikam som sa nenatískal* (s. 132).

Sémanticky blízke hovorovo-expresívne sloveso *nanominovať sa (niekam)* rozširuje synonymický rad slovies *natisnúť sa (niekam), nanosiť sa (niekam),* ale v jeho pomenovacom motíve sa zdôrazňuje sémantický prvok „samozvane sa pozvať niekam".

Sloveso *nanominovať sa (niekam)* je utvorené pomocou predpony *na-* od zvratnej podoby slovesa *nominovať (niekoho niekam),* známeho zo športovej oblasti, t. j. od podoby *nominovať sa* s významom „dostať sa do reprezentačného družstva na základe splnenia istých výkonnostných limitov", zároveň však so spomenutým sémantickým posunom. Predpona tu má podobný význam ako pri expresívnom slovese *nanosiť sa (niekam).* Aj sloveso *nanominovať sa* máme doložené zo spomínanej hry M. Lasicu a J. Satinského: *A ktovie, kto sa nám tam* (do malého domčeka) *zasa nanominuje.*

Z našej poznámky vyplýva záver, že novšie slovesá *montovať sa (do niečoho), nanominovať sa (niekam)* rozširujú štylisticky príznakovú vrstvu slov, a to konkrétne hovorovo-expresívnych prostriedkov (táto expresivita môže mať mierne pejoratívny nádych), ktoré sú súčasťou spisovného vyjadrovania. Bežne sa s nimi stretneme v hovorenej reči, s osobitným estetickým (ozvláštňovacím) zámerom sa používajú aj v textoch umeleckého štýlu (v komunikačnej sfére sprostredkovania estetických zážitkov).

Klára Buzássyová

Ks

SPRÁVY A POSUDKY

Odišiel profesor Jozef Ružička

Slovenská jazykoveda sa už druhý raz tohto roku zahalila do smútočného flóru. Hádam je to osudová zhoda okolností, že v krátkom časovom odstupe od odchodu Š. Peciara odchádza navždy aj ďalší bývalý riaditeľ Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV: v pondelok 20. 3. 1989 v popoludňajších hodinách skonal vo veku 73 rokov vynikajúci slovenský jazykovedec, člen korešpondent SAV Jozef R u ž i č k a.

V krátkom curriculum vitae spomenieme, že sa narodil 12. januára 1916 v Nových Zámkoch, kde absolvoval základnú školu aj gymnaziálne štúdiá. Po skončení vysokoškolského štúdia na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave pôsobil istý čas ako stredoškolský profesor a popritom prednášal ako docent všeobecnej jazykovedy na vysokej škole, na ktorej vyštudoval. Vo vedeckých kruhoch bol dobre známy už zo svojho pôsobenia na vysokej škole. V kulminačných rokoch neslávnej stalinovskej epochy prácu na fakulte nedobrovoľne skončil. Potom „omilostený", ale odstrčený od práce vysokoškolského učiteľa vstupuje r. 1950 na akademické jazykovedné pracovisko, z ktorého sa predstavil aj širšej slovenskej kultúrnej verejnosti ako spoluautor *Slovenskej gramatiky* (1953), ktorá vyšla v piatich vydaniach.

Široká verejnosť sa s J. Ružičkom ako vedúcou osobnosťou slovenskej jazykovedy bližšie zoznámila vtedy, keď sa začal intenzívne zaoberať otázkami teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry. Bolo to najmä v čase jeho pôsobenia vo funkcii riaditeľa Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV. Do tohto obdobia spadá založenie časopisu *Kultúra slova* (1967). Bol jeho iniciátorom, navrhovateľom názvu, aktívnym prispievateľom do všetkých rubrík vrátane tých, ktoré vyžadujú stručné vysvetlenie problému a jednoznačnú odpoveď. Sledoval tým záujem čitateľa a potrebu zreteľnej tematickej a štýlovej diferenciácie publikačných orgánov slovenskej jazykovedy. Ako člen redakčnej rady sa horlivo usiloval o zdokonalenie obsahu časopisu, preto ho na redakčných schôdzkach neraz prísne a kriticky posudzoval. Do začiatkov jeho účinkovania ako riaditeľa jazykovedného pracoviska patrí sformulovanie teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry v *Tézach o slovenčine* (1968), ktoré sú výsledkom jeho úvah o potrebe kultivovania jazyka. V súvislosti s tým sa žiada osobitne vyzdvihnúť, že J. Ružička je autorom myšlienky jazykovej prevencie. Akiste ju vyslovil preto, že skúsenosť mu nepotvrdila primeranú efektívnosť terapie, t. j. dodatočných nápravných zásahov do jazykovej praxe. Do obdobia intenzívneho záujmu o problémy jazykovej kultúry patrí aj napísanie knihy *Spisovná slovenčina v Československu* (1970) a široko koncipovanej štúdie *Rozvoj spisovnej slovenčiny v socialistickom Československu* (1975). Sú to práce, v ktorých sa autor pohyboval na málo prebádanom poli dejín súčasného spisovného jazyka. Patrí sem aj zakladanie rubrík v dennej tlači, v ktorých sa neraz prihovoril čitateľom, orgnizovanie vedeckých prednášok a konferencií a množstvo popularizačných podujatí na najrozličnejších miestach a pri najrozmanitejších príležitostiach. V rozsiahlej popularizačnej

práci majú osobitné miesto Ružičkove príhovory a poznámky v rozhlasovej jazykovej poradni.

Dominantou vedeckej tvorby J. Ružičku je však výskum gramatickej stavby slovenského jazyka. Veľkou mierou sa zaslúžil o vydanie *Morfológie slovenského jazyka* (1966), naozaj fundamentálneho a reprezentatívneho diela slovenskej jazykovedy. V ňom a v mnohých syntaktických štúdiách je uložená najväčšia suma Ružičkovej vedeckej a organizačnej práce.

S najhlbšou úctou a najvyšším uznaním treba zastať nad celoživotnou prácou člena korešpondenta SAV Jozefa Ružičku. Nie iba pre rozsah a spoločenský význam diela, ale aj pre Ružičkov vzťah k objektu výskumu. „Spisovná slovenčina", napísal pri istej príležitosti, „je bohatá, dokonalá a krásna, vyhovuje rozumu, citu i každej činnosti moderného človeka." Taký postoj, ako aj dielo utvorené na jeho základe vyvoláva obdiv a vzbudzuje úctu.

Záver životnej cesty J. Ružičku bol smutný a ťažký. Bolo to viacročné nesmierne namáhavé stúpanie po schodoch kalvárie. So zlomeným telom, ale s nezlomeným duchom statočne niesol svoj kríž až do milosrdného vyslobodenia smrťou. Aj v tom bola jeho veľkosť.

S profesorom Jozefom Ružičkom sme sa rozlúčili v bratislavskom krematóriu 25. marca. Dôstojným rámcom poslednej rozlúčky bolo prívetivé jarné dopoludnie. Aj ono umožnilo hlbšie precítiť, že odišiel veľký znalec slovenského jazyka, úprimný obdivovateľ slovenčiny, štúrovec moderného Slovenska. Česť jeho pamiatke!

Ivan Masár

Medzinárodný kongres o terminológii a znalostnom inžinierstve

R. 1987 usporiadala univerzita v Trieri pod patronátom UNESCO a v spolupráci s Infotermom (Informačným terminologickým centrom vo Viedni) a Asociáciou pre terminológiu a prenos znalostí prvý medzinárodný kongres o terminológii a znalostnom inžinierstve. Súbor referátov z tohto kongresu vydalo vydavateľstvo INDEX vo Frankfurte nad Mohanom v dvoch zväzkoch r. 1987 a 1988: Czap, H. — Galinski, Ch. (Eds.): Terminology and Knowledge Engineering. Proceedings of International Congress on Terminology and Knowledge Engineering. Frankfurt am Main, Index Verlag 1987. 435 s.; Supplement 1988. 255 s.

Cieľom kongresu bolo poukázať na nové prístupy v oblasti terminológie a znalostného inžinierstva a prispieť tak k zefektívneniu prenosu terminologických informácií a k uľahčeniu komunikácie vo vede. Ako zdôrazňuje v úvodnom slove H. Felber, terminológia a znalostné inžinierstvo sú navzájom späté prostredníctvom pojmu ako základného prvku znalostí. Jednotlivé terminológie sú vlastne systémy pojmov, ktorým sa pripisujú vhodné termíny. Vďaka svojej systémovej štruktúre (skôr by sa malo hovoriť o štruktúrovanosti) tvoria terminológie spoľahlivý rámec na usporiadanie a reprezentáciu znalostí, ba sú aj predpokladom na budovanie znalostných a expertných systémov. (Opačné stanovisko porov. v článku J. Horeckého v tomto čísle Kultúry slova na s. 145—149)

Tematicky bol kongres rozdelený do siedmich sekcií: základy terminológie, spracovanie prirodzeného jazyka, triediace systémy, prenos a zachytenie znalostí a informácií, terminologické banky dát a reprezentácia znalostí, špeciálne problémy neeurópskych jazykov, vzťah medzi systémami. Nemožno tu reprodukovať ani len základné myšlienky referátov, ktorých bolo vyše sedemdesiat a ktoré spracúvali vytýčenú tematiku v rozličnej šírke a hĺbke, ako aj z rozličných východísk.

Treba však vyzdvihnúť aspoň hlavné myšlienky niektorých základných referátov. Základné teoretické východiská boli v referáte H. Felbera *Terminológia a znalostné inžinierstvo* (s. 3—7), resp. *Základy všeobecnej teórie terminológie* (s. 47—56), kde sa reprodukovali teórie zakladateľa viedenskej terminologickej školy E. Wüstera. Na viedenskú školu sa nadväzovalo aj v spoločnom referáte Ch. Galinského, W. Nedobitého a kol. *Terminológia a spracovanie znalostných dát* (Supplement, s. 50—60), kde sa naznačovali možné smery využitia teórie terminológie v praxi. Plodné úvahy predniesol aj R. de Beaugrande v referáte o vzťahu systémových a kontextových aspektov terminológie (Supplement, s. 7—24), kde sa vychádzalo z analýzy rozličných typov systémov a poukazovalo sa na možnosti konštruovať všeobecnejšie fundované reprezentácie znalostí. K teoretickým otázkam zaujal postoj aj S. Ozeki v referáte o pojme a jeho podstate (s. 11—20), ako aj E. Oeser v referáte o terminológii ako predpoklade pre znalostné inžinierstvo (Supplement, s. 224—231).

V oblasti znalostného inžinierstva nebolo tak jednoznačne teoreticky fundovaných referátov. Vyplýva to nepochybne aj z toho, že ide o vedný odbor, ktorý je ešte len na začiatku svojho rozvoja. Práve preto v tejto oblasti prevládali referáty o rozličných systémoch a bankách dát, o sémantických sieťach a o slovníkoch v rozličných odboroch a jazykoch.

V záverečnom referáte o nových prístupoch v terminológii a znalostnom inžinierstve (Supplement, s. 212—223) H. Czap, jeden z hlavných organizátorov kongresu a predseda Asociácie pre terminológiu a prenos znalostí, zdôraznil tieto poznatky: Pojem treba pokladať za jednotku myslenia (poznania), nie vedenia, lebo pod poznatkom (Erkenntnis) sa rozumie odôvodnené vedenie o istom fakte, poznatok predpokladá možnosť vysvetlenia, kým vedenie býva veľmi často málo štruktúrované. Pritom však pojmy môžu mať veľmi individuálny charakter; jednotliví bádatelia môžu tie isté fakty inak hodnotiť dnes a inak zajtra, ich pojmy sa vyvíjajú v ustavičnej interakcii s okolím. Ale na druhej strane práve potreba vzájomného dorozumievania vnútri skupín alebo aj medzi skupinami a systémami vyžaduje istú štandardizáciu. Štandardizovanosť však znamená vyňať pojmy z ich osobnostného skúsenostného pozadia, nebrať do úvahy ich priestorové, časové a kontextové perspektívy.

Súčasná veda potrebuje štandardizované termíny aj na to, aby sa mohli budovať všeobecne prístupné terminologické banky dát. Preto treba venovať pozornosť aj štruktúre týchto dát.

Závery H. Czapa nevyznievajú príliš optimisticky. Správne konštatuje, že spolupráca medzi teóriou terminológie a teóriou znalostí, nevyhnutná na uskutočnenie budúcich terminologických bánk dát, je ešte dosť ďaleko od konkrétnej realizácie, vyžaduje ešte veľa výskumnej i aplikačnej práce. O vý-

sledkoch tejto práce by sa mal vydať počet na budúcom kongrese, ktorý by mal byť r. 1990.

Ján Horecký

Učebnica slovenského jazyka z Juhoslávie

(MYJAVCOVÁ, M.: Slovenský jazyk a kultúra vyjadrovania pre 1.—4. ročník strednej školy. Nový Sad, Ústav pre vydávanie učebníc 1988. 188 s.)

Do rámca širokej publikačnej aktivity slovakistov z Filozofickej fakulty v Novom Sade patrí aj tvorba učebných textov pre rozličné typy škôl. V r. 1988 k nim pribudla učebnica Slovenský jazyk a kultúra vyjadrovania pre 1.—4. ročník strednej školy od Márie Myjavcovej.

Učebnica je koncipovaná ako sústavný výklad jazykovej problematiky, zahŕňa základné poučenie o všetkých rovinách systému spisovnej slovenčiny a o pravopise, pričom je toto jadro učebnice rámcované všeobecným výkladom o jazyku na začiatku a štylistickou problematikou na konci učebnice. Ako to naznačuje aj názov, pri výklade problematiky sa sústavná pozornosť venuje jazykovej kultúre.

Vecne sa učivo opiera o najnovšie poznatky slovakistiky na Slovensku, ako aj o výsledky výskumu slovenského jazyka používaného v Juhoslávii. Pritom autorka na viacerých miestach najmä v úvodnej časti zdôrazňuje jednotu slovenského jazyka jestvujúceho v Československu a v Juhoslávii. Táto jednota sa opiera nielen o genetickú totožnosť slovenčiny v jej materskej krajine a v krajine, kde sa prví Slováci usadili v polovici 18. storočia, lež aj o jednotný systém slovenského jazyka, používaného vo dvoch rozdielnych krajinách, a o povedomie etnickej jednoty Slovákov žijúcich v Juhoslávii s príslušníkmi slovenského národa v Československu. Autorka vidí postavenie slovenčiny v Juhoslávii tako: „Spisovný slovenský jazyk, ktorý používajú príslušníci slovenskej národnosti vo Vojvodine, je organickou súčasťou spisovnej slovenčiny používanej na Slovensku a dnes sa používa temer vo všetkých tých funkciách ako aj spisovná slovenčina na Slovensku. Je vyučovacím jazykom v školách všetkých stupňov, počnúc od materskej školy až po vysokoškolské štúdium slovenčiny na Filozofickej fakulte v Novom Sade. Po slovensky vychádzajú noviny a časopisy, umelecká a odborná literatúra, slovenčina sa používa v rozhlase a v televízii a posledne dokonca vznikajú aj slovenské filmy. Okrem toho slovenský jazyk je aj jedným z piatich rovnoprávnych jazykov používaných vo Vojvodine, čo znamená, že po slovensky sa tu vydávajú aj zákony a normatívne akty a že je slovenčina aj rokovacím jazykom na rozličných verejných zhromaždeniach" (s. 15). K tejto charakteristike M. Myjavcová pridáva aj konštatovanie o pevnej zviazanosti a vzájomnej podmienenosti spisovnej slovenčiny a slovenských nárečí v Juhoslávii.

Pravdaže, územné odlúčenie slovenskej menšiny v Juhoslávii od materskej krajiny a jej život v obkolesení srbským obyvateľstvom z jednej strany a v spoločensko-politických a hospodárskych podmienkach inej krajiny z druhej strany sa nevyhnutne odráža v jazyku slovenskej menšiny, najmä v slovnej

zásobe tamojšieho slovenského jazyka, lebo tá najpohotovejšie reaguje na spomínané iné podmienky, v ktorých tento jazyk žije. Týmto interferenčným slovensko-srbským javom venuje M. Myjavcová vo svojom výklade stálu pozornosť a odlišuje pritom prvky ustálené a funkčné (za taký pokladá napr. výraz *pokrajina* vo význame „autonómna oblasť, autonómny kraj" súvisiaci s územno-administratívnym členením Juhoslovanskej federatívnej socialistickej republiky) od nevžitých a nefunkčných, ktoré sú výsledkom intenzívneho jazykového kontaktu slovenského a srbského obyvateľstva v Juhoslávii.

Vedecké poznatky o slovenčine aj o jazyku vôbec sprostredkúva autorka študentom v metodicky transformovanej podobe, primeranej veku a schopnostiam študentov strednej školy. Pravda, okrem odborne čistých zistení možno sa v učebnici stretnúť aj s niektorými zjednodušujúcimi alebo neoverenými výrokmi najmä vo všeobecnej časti učebnice. Tento fakt treba zjavne pripísať predovšetkým na konto pôvodných slovenských prameňov, z ktorých autorka vychádzala a v ktorých sa uplatňujú rozmanité subjektívne stanoviská autorov. Takého rázu je napr. konštatovanie, že „pri slovesách spomedzi dvanástich vzorov jedine tri sú dnes produktívne (k nim sa zaraďujú novovznikajúce slovesá), a to sú *chytať, pracovať* a *robiť* a k ostatným vzorom nepribúdajú nové slová" (s. 13). V hodnovernej jazykovednej literatúre (za akú treba pokladať akademickú Morfológiu slovenského jazyka z r. 1966) si možno overiť, že produktívne sú aj isté výrazné skupiny slovies pri vzore *rozumieť* (typ *silnieť, zdomácnieť, zneistieť*), *česať* (typ *buchotať, cupotať, mihotať sa*), *chudnúť* (typ *hrknúť, pípnuť, tľapnúť* z onomatopoických základov) a *kričať* (typ *svišťať, hvižďať, prašťať* z interjekčných základov). Veľmi zjednodušený je výrok, že sa „v spisovnej slovenčine postupne oslabuje rytmický zákon, čím sa súčasná slovenčina približuje k češtine" (s. 12). Podstata rytmického zákona, resp. pravidla o krátení druhej dĺžky je v morfológii a tam sa jeho platnosť skôr rozširuje a upevňuje (svedčia o tom napríklad také tvary ako prídavné meno *pietny* namiesto staršieho *pietný*, alebo tvar 2. pádu množ. čísla *pacientok* namiesto doterajšieho *pacientiek* a iné. Aj v oblasti tvorenia slov rytmické krátenie druhej dĺžky dôsledne platí napr. pri slovotvornom type s príponou *-ník/-nik (vrátnik, hrádznik)*, s príponou *-ný/-ny (prísny, triedny)* a s ďalšími príponami. Dĺžka sa v kodifikácii drží pri prípone *-ár* a *-áreň (dráhár, hríbár, chlebíčkáreň)*, ale aj tu sa v ústnej podobe zjavujú odchýlky od súčasnej kodifikácie ako prejav uplatňovania sa rytmického krátenia aj v tomto slovotvornom type *(mliekar, mliekarenský, chlebíčkáreň)*. Pokiaľ ide o zbližovanie s češtinou, možno povedať, že v hláskosloví sa táto tendencia prejavuje najslabšie (ak sa vôbec prejavuje).

Z historických poznatkov v učebnom texte by bolo treba korigovať formuláciu, že v 10. storočí bolo susedstvo Veľkomoravskej ríše s južnými Slovanmi natrvalo prerušené príchodom „Avarov a Hunov" (s. 7). Ide zrejme o príchod Maďarov na toto územie, pravda, v 9. storočí, lebo spomínané kmene prišli do strednej Európy podstatne skôr.

Tieto jednotlivé drobné nedostatky pripomíname preto, aby sa v prípadných ďalších vydaniach učebnice mohli uviesť na pravú mieru.

Slovenský jazyk a kultúra vyjadrovania od M. Myjavcovej je učebný text napísaný s prehľadom skúseného vedeckého pracovníka a popularizátora po-

znatkov o slovenčine. Zo slovakistického hľadiska sú pozoruhodné najmä zistenia o situácii slovenčiny v cudzojazyčnom prostredí Vojvodinskej oblasti Juhoslávie a o dosahu tohto činiteľa na tamojšiu podobu slovenčiny. Možno vysloviť presvedčenie, že táto učebnica poprednej vojvodinskej slovakistky M. Myjavcovej bude dobre plniť úlohy, na ktoré je určená.

Ján Kačala

Pripomienky k slovníkom anglických, francúzskych a nemeckých skratiek

(ŠATUROVÁ-SEPPOVÁ, M.: Anglické skratky. Bratislava, SPN 1984. 207 s.; BARTOŠ, J.: Francúzske skratky. Bratislava, SPN 1987. 176 s.; BOJSZOVÁ, I.: Nemecké skratky. Bratislava, SPN 1987. 352 s.)

Slovníky skratiek sa v zahraničí bežne vyskytujú a pri súčasnej inflácii skratiek a značiek sú veľmi vyhľadávané. V slovenskej odbornej literatúre medzeru v tomto smere čiastočne vyplnili tri slovníky anglických, francúzskych a nemeckých skratiek, ktoré vydalo Slovenské pedagogické nakladateľstvo. Vydanie uvedených slovníkov treba hodnotiť kladne a súčasne dúfať, že nakladateľstvo zabezpečí aj vydanie slovníka ruských skratiek.

V tomto príspevku poukážeme na slovenské ekvivalenty niektorých anglických, francúzskych a nemeckých názvov z oblasti dopravy a spojov, ktoré nie sú v súlade s normalizovaným dopravným a spojovým názvoslovím. Pripomienky by sa mohli zohľadniť pri prípadných ďalších vydaniach týchto slovníkov.

Anglické skratky

ACV — *air-cushion vehicle = vznášadlo* (nie *vozidlo s nafukovacím vankúšom*); **C.P.** — *Charter party* je oficiálny názov i v slovenčine (neprekladá sa); nie je to zmluva o prenájme, lež o prevádzke (lode). Pri výklade skratiek **C.R.**, **G.C.R.**, **G.E.R.**, **G.N.R.**, **G.W.R.**, **H.R.** a **S.R.** sedemkrát použitý výraz *železničná dráha* je v dopravnej terminológii neznámy. Ide zrejme o železnicu; **dem.** — *demurrage.* Vo vodnej a železničnej doprave nepoužívame výraz *pokuta za prestoj*, ale *zdržné;* **f.g.a.** — *free of general average.* Vysvetlenie *bezpečný pred obyčajnou nehodou* je zásadne chybné. *General average* je totiž ustanovenie medzinárodného námorného práva, podľa ktorého sa účelne rozvrhujú vzniknuté škody a výdavky spojené s úkonmi na záchranu lode a nákladu medzi vlastníkmi zachránených hodnôt. Slovenským ekvivalentom anglického termínu je *spoločná havária.* Preto výklad skratky má znieť *bez spoločnej havárie;* **f.p.a.** — *free of particular average.* Škody na lodi, jej zariadení, zásobách alebo náklade vznikajúce náhodne, ktoré nemožno zahŕňať do spoločnej havárie, tvoria v medzinárodnom námornom práve tzv. osobitnú haváriu (aj partikulárnu haváriu). Preto výklad skratky má byť *bez osobitnej havárie* (nie *bezpečný proti osobitnej nehode*); **G.A.** — *general average.* Ako sme už uviedli, slovenským ekvivalentom anglického názvu je *spoločná* (nie *všeobecná* ani *úmyselná*) *havária;* Pri výklade skratiek **H**, **Hwy**, **H.W.** — *highway* a **rd.**, **ro.** — *road* bolo zbytočné uvádzať okrem cesty aj výraz *hradská,* ktorý v názvosloví cestných komunikácií už vôbec nefiguruje

a aj podľa Krátkeho slovníka slovenského jazyka je zastarávajúci; **ITU** — *International Telecommunication Union = Medzinárodná telekomunikačná únia* (nie *Medzinárodný zväz oznamovacej techniky*). **P.A.** — *particular average*. Ako sme už vysvetlili pri skratke *f.p.a.*, neexistuje *čiastočná havária* ani *neúmyselné poškodenie*, ale *osobitná*, resp. *partikulárna havária*; **U.P.U.** — *Universal Postal Union*. Oficiálny názov je *Svetová poštová únia* (nie *Svetový poštový zväz*).

Francúzske skratky

AIDE je skratka aj pre *Association internationale des dispacheurs européens = Medzinárodné združenie európskych dispašérov*; **BCC** — *Bureau central de compensation = Ústredná vyrovnávateľňa* (nie *Ústredný kompenzačný úrad*); **BUIT** — *Bureau de l'Union internationale des télécommunications = Úrad Medzinárodnej telekomunikačnej únie* (nie *Úrad medzinárodného zväzu telekomunikácií*); **CEMT** — *Conférence européenne des transports*. Vo francúzskom názve chýbajú slová *des ministers*, pretože ide o Európsku konferenciu ministrov dopravy; **CIM** — *Convention internationale concernant le transport des marchandises par chemin de fer = Medzinárodný dohovor o preprave tovaru po železniciach*. Tento dohovor už neplatí, pretože bol s účinnosťou od 1. 5. 1985 nahradený *Dohovorom o medzinárodnej železničnej preprave — Convention relative aux transports internationaux ferroviaires (COTIF)* a skratka *CIM* je teraz skratkou pre *Régles uniformes concernant le contrat de transport international ferroviaire des marchandises = Jednotné právne predpisy pre zmluvu o medzinárodnej železničnej preprave tovaru* (tieto predpisy tvoria časť dohovoru *COTIF*); **CIT** — *Comité international des transports par chemins de fer = Medzinárodný železničný prepravný výbor* (nie *Medzinárodný výbor pre železničnú prepravu*); **CIV** — *Convention internationale concernant le transport des voyageurs et des bagages par chemins de fer — Medzinárodný dohovor o preprave cestujúcich a batožín po železniciach*. Tento dohovor bol súčasne s dohovorom *CIM* nahradený dohovorom *COTIF* (pozri vyššie) a skratka *CIV* je teraz skratkou pre *Régles uniformes concernant le contrat de transport international ferroviaire des voyageurs et des bagages = Jednotné právne predpisy pre zmluvu o medzinárodnej železničnej preprave cestujúcich a batožín* (tieto predpisy tvoria časť dohovoru *COTIF*); **CIT** — *Convention internationale des télécommunications = Medzinárodný dohovor o telekomunikáciách* (nie *Medzinárodná telekomunikačná konvencia*). Za skratkou *COST* by patrila aj skratka **COTIF** — *Convention relative aux transport internationaux ferroviaires = Dohovor o medzinárodnej železničnej preprave*; **FIDI** — *Fédération internationale des déménageurs international = Medzinárodná federácia medzinárodných sťahovacích podnikov* (nie *Medzinárodná federácia prepravných kancelárií*); **OCTICF** — *Office central des transports internationaux par chemins de fer = Ústredný úrad pre medzinárodnú železničnú prepravu*. Okrem skratky *OCTICF* vyskytujú sa aj ďalšie *(OCT, OCTI, OCTIC, OIC)*, ale normalizovaná skratka je *OCTI* (nie *OCTICF*). Za skratkou *OTE* by patrila skratka veľmi dôležitej medzinárodnej organizácie, ktorej členom je aj ČSSR, t. j. **OTIF** — *Organisation intergouvernementale pour les transports internationaux ferroviaires = Medzivládna organizácia pre medzinárodnú železničnú prepravu*; **RID** správny

francúzsky názov je *Réglement concernant le transport international ferroviaire des marchandises dangereuses* (nie *Réglement international concernant le transport des matières dangereuses*) = *Poriadok pre medzinárodnú železničnú prepravu nebezpečného tovaru* (nie *Medzinárodné pravidlá železničnej prepravy nebezpečných materiálov*); **RIW**. Francúzsky ani slovenský text nezodpovedajú skratke, pretože *RIW* je skratka francúzskeho názvu *Réglement international pour l'emploi réciproque des wagons en trafic international* (nie *Union international des wagons*) = *Medzinárodný dohovor o vzájomnom používaní nákladných vozňov v medzinárodnej preprave* (nie *Medzinárodná únia pre železničné nákladné vozne*); **UIC** — *Union international des chemins de fer* = *Medzinárodná železničná únia* (nie *Medzinárodný zväz železníc*); **UT** — *Conférence internationale pout l'unité technique des chemins de fer* = *Medzinárodná konferencia o železničnej technickej jednotnosti* (nie *Medzinárodná porada o technickej normalizácii železníc*).

Nemecké skratky

ADSp — *Allgemeine deutsche Spediteurbedingungen* = *Všeobecné nemecké zasielateľské* (nie *prepravné*) *podmienky*; **AVC** alebo **IGA** — *Abfertigungsvorschriften im internationalen Eisenbahngüterverkehr* = *výpravné predpisy v medzinárodnej železničnej nákladnej preprave* (nie *odbavovacie predpisy v medzinárodnej nákladnej doprave*); **DAL** — *Deutsche Afrika-Linie* = *Nemecká africká linka* (nie *línia*); **DEUTRANS** — *VEB Deutrans internationale Spedition* = *Národný podnik Deutrans — medzinárodné zasielateľstvo* (nie *medzinárodná doprava*); **E.F.** — *Eisenbahnfähre — trajektová loď* (nie *železničná kompa*); **EUROP** — *Europäische Güterwagen-Gemeinschaft* = *Európske spoločenstvo pre nákladné vozne* (nie *Európske združenie nákladných vozňov*); **GAV** — *Güterabfertigungsvorschriften — výpravné predpisy pre náklady* (nie *predpisy o vybavovaní nákladov*); **Gepa** — *Gepäckabfertigung — vypravovanie* (nie *odbavovanie*) *batožín*; **IGR** — *Internationaler Fisenbahn-Gütertarif* = *Medzinárodná železničná nákladná tarifa* (nie *medzinárodná tarifa železničnej nákladnej prepravy*); **MFS** — *Motorfährschiff* = *motorová prevozná loď* (nie *motorová kompa*); **PAV** — *Personenabfertigungsvorschriften* = *výpravné predpisy pre cestujúcich* (nie *predpisy o vybavovaní cestujúcich*); **Sgt**, **Sg** — *Schnellgut* = *rýchlotovar* (nie *rýchly — súrny tovar* ani nie *spešnina*); **SHSG** — *Seehandelschiffahrtsgesetz* = *zákon o námornej* (nie *zámorskej*) *obchodnej plavbe*; **Sped.**, **Sp.** — *Spediteur* = *zasielateľ, špeditér* (nie *prepravca*), *Spedition* = *zasielateľstvo, špedícia* (nie *preprava*); **SSp.—Tarif**, **SST** — *Seehafen Speditionstarif* = *námorná prístavná zasielateľská tarifa* (nie *prístavná dopravná tarifa*); **StVr** — *Strassenverkehrsrecht* = *cestné dopravné právo* (nie *dopravné právo*); **SVS** — *Speditionsversicherungsschein* = *zasielateľská poistka* (nie *dopravná poistka*); **TE** — *Technische Einheit im Einsenbahnwesen* = *železničná technická jednotnosť* (nie *technická jednotka železničnej dopravy*); **VH** — *Versandhaus* = *zásielkový obchodný dom* (nie *zásielateľská firma* ani nie *zasielateľský obchodný dom*); **Wgl.** — *Wagonladung* = *vozňová zásielka* (nie *železničná zásielka*); **Y.A.R.** — *York-Antwerpen-Regeln* = *Yorsko-antwerpské pravidlá* (nie *zásady — pravidlá pre veľké lodné alebo námorné havárie*).

Ako vidieť, autori slovníkov sa často usilovali viacmenej doslovne prekla-

dať cudzojazyčné výrazy. Pri termínoch však treba namiesto doslovného prekladu substituovať (uvádzať) v praxi používané názvy.

Alexander Petrovský

SPYTOVALI STE SA

Synchro-plávanie a synchronizované plávanie. — Na telefonickú poradňu Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV sa viacerí bratislavskí záujemcovia obrátili s otázkou, či názov mladého olympijského športu má mať podobu *synchro-plávanie* alebo *synchronizované plávanie.*

Podnet na položenie tejto otázky s najväčšou pravdepodobnosťou dala Bratislavčanom športová rubrika bratislavského Večerníka, kde bola uverejnená správa pod titulkom *Synchro-plávanie má zajtra v bazéne na Pasienkoch medzinárodnú premiéru* (25. 11. 1988, s. 10). V správe sa totiž používali obidve podoby — *synchro-plávanie* aj *synchronizované plávanie.* Keďže šlo o krátky text informačného rázu, už samo striedanie názvov pôsobilo rušivo (ako štylistický nedostatok) a akiste aj to vyprovokovalo viacerých záujemcov spýtať sa, ktorý názov je vlastne správny.

K jazykovej štruktúre obidvoch názvov podávame tento komentár. Podoba *synchronizované plávanie* je oficiálny športový názov (porov. Malá encyklopédia telesnej výchovy a športu. Bratislava, Šport — Obzor 1980, s. 492) pomenúvajúci pomerne mladý olympijský plavecký šport, ktorého náplňou je rytmické a akrobatické cvičenie (jednotlivých športovkýň alebo skupiny športovkýň) vo vode podľa hudby. Jazyková štruktúra tohto názvu je bežná — spojenie zhodného prívlastku s podstatným menom (substantívom) patrí vo všetkých terminológiách a nomenklatúrach medzi najviac frekventované typy termínov (názvov). Celkom bežné sú aj termíny, v ktorých je zhodným prívlastkom pôvodom trpné príčastie (porov. *jodidovaná soľ, sterilizovaný obväz, kalcifikované ložisko, preparované tkanivo, tavený čadič,* ale aj *pasterizované pivo, konzervovaná zelenina, sušené mlieko* atď.). Trpné príčastie ako jazykový prostriedok vyjadrujúci v konkrétnom terminologickom mikrosystéme druhový znak je vhodné aj v názve *synchronizované plávanie.* Osobitne to zdôrazňujeme preto, lebo niekedy sa nie dosť presne používajú aj varianty *synchrónne,* resp. *synchronické plávanie.* V oficiálnej terminológii sa však celkom správne zvolilo príčastie *synchronizovaný,* lebo ako druhový znak treba tu zachytiť výsledok deja (t. j. znak „vzniknutý synchronizovaním — uvádzaním/uvedením do časovej zhody"), a nie druhový znak „existujúci popri sebe, súčasný", ktorý sa dá vyjadriť adjektívami *synchrónny, synchronický.* Pár *synchronizovaný — synchrónny/synchronický* nepredstavuje slová s rovnakým významom (porov. významové rozdiely v slovách *špecializovaný — špeciálny, objektivizovaný — objektívny* ap.).

Zložený názov *synchro-plávanie* má nezvyčajnú štruktúru. Zložené podstatné mená staršieho pôvodu, ako aj nové prírastky takýchto zložení sa totiž píšu ako jedno slovo bez spojovníka, napr. *vzducholoď, ohňostroj, vodoliečba, rádionavigácia, rádioprijímač, termoodev.* Bez spojovníka sa píšu

aj slová s vydeliteľnou časťou *synchro-*, napr. *synchroadaptér, synchrocyklotrón, synchrodetektor, synchrofazotrón*, a teda aj *synchroplávanie*. Nejde však len o pravopis zloženiny *synchroplávanie*. Na pozadí oficiálneho termínu *synchronizované plávanie* sa žiada zistiť jej štylistickú hodnotu a vymedziť komunikačnú sféru. Slovo *synchroplávanie*, v ktorom časť *synchro-* zastupuje trpné príčastie *synchronizovaný* (kým v slovách typu *synchrodetektor* táto časť nahrádza adjektívum *synchrónny, synchronický*), nie je oficiálny termín. Vhodné je ako neoficiálny (hovorový) jazykový prostriedok v styku športovcov, športových novinárov ap.

Ivan Masár

Čajka — čajča. — Žiaci z 8. B triedy ZŠ na Beňovského ul. v Bratislave sa zamýšľali nad tým, ako pomenovať mláďa čajky. Keďže im náležitý tvar akosi nevychádzal, ba nepomohli si ani dostupnými slovníkmi, obrátili sa so svojím jazykovým problémom na nás.

Tvorenie názvov mláďat je v slovenčine pomerne pravidelné, preto slovníky zvyčajne neuvádzajú všetky názvy. Pravda, niekedy môže používateľ jazyka zaváhať, ako o tom svedčí aj list ôsmakov. Základným prostriedkom pri tvorení názvov mláďat je prípona *-a* (po perniciach *-ä*), ktorá sa pripína jednak k neodvodeným slovám *(hus — húsa, holub — holúbä)*, jednak k zdrobneným názvom zvierat *(psík — psíča)*. Variantným slovotvorným prostriedkom je prípona *-ča (kura — kurča, žaba — žabča)*. Názvy mláďat sa napokon tvoria ešte zdrobňujúcou príponou *-iatko/-atko (kuriatko, húsatko)*. Pri tvorení pomenovaní mláďat od slov, ktorých základ sa končí na *-k*, nastáva striedanie spoluhlások (alternácia) *k/č: sojka — sojča, morka — morča*. Od slova *líška* by sme takto mali dostať pomenovanie *líšča*, no spoluhlásková skupina *šk* sa mení na *šť*, takže mláďa líšky je *líšťa*. V prípade pomenovania mláďaťa čajky uplatníme príponu *-a*, pričom nastáva spomínaná alternácia *k/č: čajča*, zdrobnene *čajčiatko*.

Mária Pisárčiková

Íris, írisový či iris, irisový. — P. K. z Bratislavy: „V Encyklopédii astronómie, ktorá vyšla pred dvoma rokmi, sa ako heslá uvádzajú spojenia *irisová clona, irisový fotometer*. V nich sa prídavné meno píše s krátkym *i* na začiatku. Podľa mojej mienky má tu byť na začiatku dlhé *í*, teda *írisový*. Mám pravdu?"

Na položenú otázku možno nájsť jednoduchú odpoveď v kodifikačných príručkách a slovníkoch. Pravidlá slovenského pravopisu (11. vyd. z r. 1971, ale rovnako aj 1. vyd. z r. 1953), Príručka slovenského pravopisu pre školy od J. Oravca a V. Lacu (1. vyd. z r. 1973), Slovník cudzích slov A—Z od M. Ivanovej-Šalingovej a Z. Maníkovej (1. vyd. z r. 1979) uvádzajú prídavné meno *írisový* rovnako ako aj podstatné meno *íris* s dlhou samohláskou *í* na začiatku. V Slovníku slovenského jazyka I (1959) sa okrem podstatného mena *íris* (1. očná dúhovka, 2. ozdobná rastlina, bot. kosatec) a prídavného mena *írisový (írisové oči; írisové sklo, írisová clona)* uvádza aj sloveso *írisovať* (1. hrať dúhovými farbami, 2. poťahovať sklo jemnou vrstvou zlúče-

niny spôsobujúcou dúhové zafarbenie). S dlhým *í* na začiatku sa v Slovníku slovenského jazyka uvádza aj vlastné meno *Íris* ako meno starogréckej bohyne dúhy, posolkyne bohov. Dlhé í na začiatku v slovách *íris, írisový* má svoju oporu nielen v latinčine (porov. napr. J. Špaňár: Latinsko-slovenský slovník, 1962), odkiaľ sa k nám slovo *íris* dostalo, ale aj v gréčtine, kde sa ním pomenúvala nielen dúha, lež aj bohyňa dúhy.

Pri sledovaní ústnych, ale aj písomných jazykových prejavov sme zistili, že v súčasnosti je jazyková prax pri používaní slov *íris, írisový* rozkolísaná. Počuli sme ich vyslovovať s kvantitou, ale veľmi často aj bez kvantity. Rovnako v niektorých publikáciách sa prídavné meno *írisový* píše v zhode s platnou kodifikáciou (*írisová clona* — Polytechnický náučný slovník, Bratislava, Alfa 1968; Fotografická terminológia, Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1958; Rusko-slovenský a slovensko-ruský technický slovník, Alfa 1984; Anglicko-slovenský technický slovník, Alfa 1985; *írisová tlač* — Príručný polygrafický slovník, Bratislava, Polygrafia 1968), v iných sa píše s krátkym *i* na začiatku (citovaná Encyklopédia astronómie, Bratislava, Obzor 1987; *irisová clona* — Jarušek: Základy reprodukčnej fotografie, Bratislava, Alfa 1973). Príkladov na obidva spôsoby písania v odborných publikáciách by sme mohli uviesť oveľa viac, hoci sa zdá, že prevažuje písanie s dlhým *í* na začiatku. Nejednotnosť v písaní slov *íris, írisový* je aj v dennej tlači a v umeleckej literatúre, o čom sme sa presvedčili aj v kartotéke Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV.

Nedodržiavanie platnej kodifikácie (najmä pri neterminologickom pomenovaní rastliny, ale aj v iných prípadoch) môže ovplyvňovať písaná podoba slova *íris* v latinčine, kde sa dĺžka (okrem slovníkov a na školské ciele) osobitne graficky nevyznačuje (porov. napríklad latinské botanické názvy *Iris florentina* — kosatec florentský, *Iris germanica* — kosatec nemecký, *Iris pseudacorus* — kosatec žltý, *Iris sibirica* — kosatec sibírsky, ale aj latinský lekársky termín *iris* — dúhovka).

So zreteľom na pôvod slova *íris,* ale aj na stav v kodifikačných príručkách a na používanie vo väčšine odborných publikácií je odôvodnené podstatné meno *íris* aj prídavné meno *írisový* písať a vyslovovať s dlhým *í* na začiatku.

Matej Považaj

Ľavaňa a ľaváčka. — Čitateľka z Trnavy bola svedkom takéhoto rozhovoru jednej prváčky s matkou: „Mama, prečo hovorí teta svojej dcére Beátke, že je ľavaňa? To jej tak nadáva? To ju tak hreší? Veď ona nie je nešikovná. Ibaže robí všetko ľavou rukou. Aj píše ľavou. Tú má šikovnejšiu. Ako my pravú. Potom ja som pravaňa?" Matka jej vysvetľuje: „Tí, čo robia všetko pravou rukou, sú praváci. A tí, čo zase ľavou rukou, sú ľaváci." „Niektorí naši prváci sú ľaváci. Aj Katka je ľaváčka," reaguje malá dcéra. „No vidíš," odpovedá matka a porovnáva, „prváci — ľaváci, prváčka — ľaváčka, prvák — ľavák." Čitateľka sa pýta, či je správne použitie slova *ľavaňa* namiesto slova *ľaváčka.*

Postreh dcéry bol správny do tej miery, že z pomenovania *ľavaňa* vycítila zhoršujúci význam, ako je to v slovách *dlhaňa, slepaňa, hluchaňa, skupaňa.* Tieto podstatné mená ženského rodu sú utvorené od podstatných mien mužského rodu na *-áň: dlháň, slepáň, hlucháň, skupáň,* kým podstatné mená žen-

ského rodu typu *prváčka, druháčka, ľaváčka, praváčka* sú utvorené od podstatných mien mužského rodu na *-ák: prvák, druhák, ľavák, pravák.*

Je pravda, že v slovenčine jestvujú i také ženské podstatné mená zakončené na *-aňa,* ktorých východiskové mužské podstatné meno je zakončené na *-ák (hlupák — hlupaňa).* Dvojica *ľavák — ľaváčka* k nim však nepatrí. Tým, pravdaže, nechceme povedať, že slovo *ľavaňa* nie je v slovenčine možné. Predpokladá mužskú podobu *ľaváň* s pejoratívym významom, ktorý sa vzťahuje na niekoho, kto je nešikovný, kto má akoby obidve ruky ľavé a koho možno neutrálne nazvať *nešikovník.* Žena s takýmito vlastnosťami je *ľavaňa.* Na rozdiel od toho dvojicu *ľavák — ľaváčka* uplatňujeme pri pomenovaní tých jednotlivcov, u ktorých ľavá ruka vykonáva činnosť, ktorú zvyčajne vykonáva pravá ruka, teda ľavá ruka preberá funkciu pravej ruky.

V uvedenom prípade išlo o nenáležité použitie slova *ľavaňa* namiesto slova *ľaváčka.* Matka, ktorá sa vyjadrila o svojej dcére, že je ľavaňa, hoci s nešikovnosťou nemá nič spoločné, mala použiť výraz *ľaváčka.*

Gabriela Gotthardová

Pohŕdať, ale pohrdnúť. — J. D. z Dolného Ohaja píše: „Neviem si vysvetliť, prečo v slovese *pohŕdať, pohŕdam* sa vyslovuje i píše dlhé *ŕ,* ale už sloveso *pohrdnúť, pohrdnem* uvádzajú slovníky s krátkym *r.* Môj jazykový cit mi diktuje vysloviť i napísať dlhé ŕ aj tu: *pohŕdnuť, pohŕdnem, nepohŕdneme* tak ako v prípade *pohŕdať, pohŕdam, nepohŕdame.*"

Nárečové vedomie sa pri takomto jemnom jazykovom jave, ako je striedanie dlhých a krátkych samohlások, resp. spoluhlások *ĺ, l, ŕ, r* pri základných a odvodených slovesných tvaroch, neraz nezhoduje s kodifikovaným stavom v spisovnom jazyku. To je aj prípad dvojice slovies *pohŕdať — pohrdnúť.* V takom prípade sa treba spisovnú normu jednoducho naučiť. V mnohých iných prípadoch sa totiž nárečový stav so stavom v spisovnom jazyku zhoduje, napr. *blýskať sa — blysknúť sa, chlípať — chlipnúť si, šmýkať sa — šmyknúť sa, lízať — liznúť si.* Pravda, treba povedať, že pri tomto type slovies jestvujú aj prípady, kde sa dlhá kmeňotvorná prípona *-ú-* po predchádzajúcej dlhej slabike neskracuje *(dýchať — dýchnuť, kýchať — kýchnuť),* ide však o menej častý jav.

Vidový vzťah slovies *pohŕdať — pohrdnúť* je podobný ako pri dvojiciach *padať — padnúť, odhadovať — odhadnúť, sekať — seknúť, odmykať — odmyknúť* atď. Základné členy dvojíc tvoria nedokonavé slovesá, kým ich dokonavé náprotivky sú druhotné a majú jednorazový význam. Ako sme uviedli vyššie, pri tvorení dokonavých podôb morféma *-ú-* sa zväčša neskracuje ani vtedy, keď je koreň východiskového slovesa dlhý *(blýskať sa — blysknúť sa, chlípať — chlipnúť si* atď.). Potom sa skracuje koreňová slabika. Takýto stav je aj pri dvojiciach slovies s koreňom *hŕd-/hrd-: pohŕdať — pohrdnúť, zhŕdať — zhrdnúť, ohŕdať — ohrdnúť.* Tvary slovesa *pohŕdať* majú teda podobu s dlhým *ŕ (pohŕdam, pohŕdaš, pohŕda, nepohŕdame...),* tvary slovesa *pohrdnúť* majú krátke *r (pohrdnem, pohrdneš, pohrdne, nepohrdneme...).* Analogické prípady striedania jestvujú aj pri iných typoch slovies, napr. *prehltnúť — prehĺtať, prevlhnúť — prevĺhať, prebehnúť — priebiehať* atď.

Mária Pisárčiková

Kartúza či kartúzia. — Pri redakčnom spracovaní článku o archeologických výskumoch na Kláštorisku pri Letanovciach v Slovenskom raji obrátili sa na nás z redakcie Nového slova so žiadosťou o zaujatie stanoviska k tomu, či kartuziánsky kláštor, ktorého základy sa našli na Kláštorisku, sa má správne označovať ako *kartúza* alebo *kartúzia*. Uviedli nám, že sami účastníci archeologického výskumu kartuziánsky kláštor nazývajú *kartúzia,* kým v slovenskom preklade názvu slávneho Stendhalovho románu, ktorý bol aj sfilmovaný, sa uplatňuje podoba *kartúza (Kartúza parmská* — franc. *La Chartreuse de Parme).*

Podoba *kartúzia,* ktorú používajú účastníci archeologického výskumu, je pravdepodobne ovplyvnená podobou názvu *kartuzián,* resp. od neho utvoreného prídavného mena *kartuziánsky.* Hoci by sa z formálnej stránky zdanlivo nemohlo nič namietať ani proti podobe *kartúzia* (v slovenčine totiž máme aj názvy vecí francúzskeho pôvodu, ktoré sa končia na *-ia,* napr. *žalúzia),* nepokladáme za správne používať podobu *kartúzia,* ale iba podobu *kartúza,* a to z viacerých príčin. Podoba *kartúza* na pomenovanie kartuziánskeho kláštora je pričinením prekladu a sfilmovanej verzie Stendhalovho románu vo vedomí mnohých používateľov jazyka už pevne zafixovaná, hoci sa dosiaľ spravidla viazala na objekty mimo nášho územia. Druhým nemenej závažným dôvodom je to, že podoba *kartúza* sa uvádza aj v odbornej literatúre z oblasti architektúry. Môžeme ju nájsť napr. v Malom lexikone architektúry od W. Kocha (Bratislava, Tatran 1975), kde sa v rámci hesla *kláštor* píše na s. 116—117 aj toto: „Kartuziáni (od 12. stor.) žili v jednotlivých domčekoch, ktoré boli okolo veľkej krížovej chodby. Ich kláštory sa volajú kartúzy..." Pravda, najdôležitejším dôvodom je francúzsky pôvod tohto názvu (franc. *chartreuse)* a adaptácia rovnakého typu iných slov francúzskeho pôvodu pomenúvajúcich nielen veci a miesto, napr. *markíza* (franc. *marquise* „strieška nad vchodom"), *remíza* (franc. *remise* „vozovňa"), *repríza* (franc. *reprise), expertíza* (franc. *expertise).* Slovo francúzskeho pôvodu zakončené v slovenčine na *-ia* je vo francúzštine zakončené na *-ie* (porov. *žalúzia* — franc. *jalousie).*

Nepokladáme za vhodné ani to, aby sa popri správnej podobe *kartúza* zaužívanej v odbornej literatúre v oblasti architektúry aj v umeleckej literatúre začala v jazykových prejavoch najmä so širším dosahom používať podoba *kartúzia,* ktorá nerešpektuje zákonitosti pri adaptácii francúzskych slov do slovenčiny. Bola by to aj zbytočná variantnosť a narušanie ustálenosti v používaní istého jazykového prostriedku. Preto sme s uspokojením prečítali článok v Novom slove od A. Šimonovičovej *Oživený prameň,* v ktorom sa dôsledne používala iba podoba *kartúza,* a to aj v súvislosti s veľkou kartúzou pri Grenobli v Alpách, aj v súvislosti s kartúzou, ktorej základy sa našli na Kláštorisku.

Matej Považaj

Niet väčšej škody nad stratený čas! — J. Š. z Bratislavy nás požiadal o vysvetlenie vety *Niet väčšej škody nad stratený čas.* Náš pisateľ sa s ňou stretol na stránkach tlače a považuje ju za nezrozumiteľnú predovšetkým pre predložku *nad,* ktorú by podľa jeho názoru mala nahradiť porovnávacia spojka *ako.*

Porovnávacia spojka *ako* môže v tomto prípade nahradiť predložku *nad* (veta by potom mala podobu *Niet väčšej škody, ako je stratený čas*). Nie je to však nevyhnutné, pretože aj predložka *nad* je vo vete správna.

Citovaná veta obsahuje gramatické prostriedky, ktorými sa v slovenčine porovnáva — druhý stupeň prídavného mena (komparatív) + predložka *nad* —, a záporný tvar *niet*. Súčasťou porovnávacej konštrukcie bývajú častejšie neutrálne porovnávacie spojky *ako* a *než*. K vžitým spôsobom porovnávania patria aj väzby komparatívu s predložkami *od* a *nad*, napr. *je starší od Jana, je horší odo mňa, cit drahší nad zlato*. Predložky *od* a *nad* nadobúdajú v týchto spojeniach význam zreteľa, ku ktorému sa pri predložke nad pridružuje aj význam najväčšej miery vlastnosti (porov. J. Horecký: Poznámka o využití superlatívu. Slovenská reč, 27, 1962, s. 346). Ak vyslovíme vetu *Dobrá kniha je pre mňa drahšia nad zlato*, znamená to, že dobrá kniha je pre mňa najdrahšia, že si ju najviac cením. Tento význam ešte zreteľnejšie pociťujeme vo vetách so záporným prísudkom, napr. *Niet vo svete krajšej piesne nad slovenskú* = slovenská pesnička je najkrajšia na svete. Takáto je vlastne aj veta *Niet väčšej škody nad stratený čas*, ktorú môžeme vyjadriť aj ináč, hoci nie tak pôsobivo: *strata času je najväčšia škoda*. Vyjadrenie s predložkou *nad* je jednoznačné a je dôrazné, v bežnom jazykovom prejave nie veľmi časté, no nemalo by nám byť cudzie a už vôbec nie nezrozumiteľné.

Ingrid Hrubaničová

Cudzie ženské priezviská v slovenčine. — Z redakcie Roháča nám poslali list čitateľa z Považskej Bystrice, z ktorého citujeme: „Prosím Vás, aby ste požiadali kompetentných o odpoveď na otázku ‚Prečo neodstránime zaužívané komolenie cudzích ženských priezvisk koncovkou *-ová?*' Myslím si, že toto komolenie je neopodstatnené a okrem toho prinajmenšom neúctivé. Romi Schneider sa nikdy nevolala a nebude volať Schneiderová. Radšej nehovoriť o exotických menách, kde ani jazykovedec nevie, kam prilepiť *-ová*. Jedine správne a slušné je rešpektovať meno také, ako je uvedené v pase, teda skutočné meno, a nie skomoleninu."

Tu je naša odpoveď:

Používanie prípony *-ová* v ženských priezviskách, a to nielen v slovenčine, ale aj v češtine, sa ustálilo vývinom a zodpovedá flektívnemu (t. j. ohýbaciemu) typu týchto jazykov. Priezviská s touto príponou sa dajú skloňovať, a tak sa dobre začleňujú do vety v príslušnom páde, ktorý si konkrétne použitie vo vete vyžaduje. Je celkom prirodzené, že používatelia jazyka takto pristupujú aj k priezviskám cudzích štátnych príslušníčok, ak sa tieto priezviská používajú v slovenskom kontexte, v prejavoch, ktoré sú adresované Slovákom. Azda aj pisateľ listu nám dá za pravdu v tom, že vety typu *Športové úspechy I. Rodnina nás naplňajú obdivom. — Od začiatku bol vpredu dvojblok bežkýň NDR, finiš Grebenčuk stačil iba na jeho rozbitie, nie však na prvú Wachtel* by boli zavádzajúce, nezrozumiteľné a neslovenské. (Prvú vetu sme si vymysleli, aby sme dokumentovali to, že informácia môže zavádzať, lebo I. Rodnina je Irina Rodninová, teda nie muž, ako by to vyplývalo priamo z vety. Druhá veta je z denníka Šport, pravda, s tou úpravou, že namiesto tvarov

(finiš) Grebenčukovej, (na prvú) Wachtelovú sme použili neupravené, pôvodné podoby priezvisk). Od použitia prípony *-ová*, presnejšie od použitia pádových prípon *-ovej, -ovú, -ovou*, je už blízko k uplatňovaniu tejto prípony aj v nominatíve (1. páde). Bola by však chyba, ak by sa takto postupovalo v priamom styku s cudzou štátnou príslušníčkou. Sú, pravda, aj iné situácie, kde sa uplatňujú ženské priezviská cudzích štátnych príslušníčok bez akejkoľvek prípony (napr. zoznamy účastníkov rozličných akcií, bibliografické citácie). Bez prípony *-ová* by sa takéto priezviská mali používať aj na oznámeniach o koncertných a iných vystúpeniach a pod. Takéto oznámenia však treba štylizovať tak, aby bolo zrejmé, že ide o ženu. To sa dá dosiahnuť použitím prechýlených pomenovaní, napr. *huslistka, organistka, speváčka.*

Na ilustráciu môžeme uviesť, ako sa vyrovnávame s cudzími ženskými priezviskami v našom časopise: *V. N. Prochorovová (Prochorova, 1981) spomína expresívnosť v termínoch... Súhlasíme s V. N. Prochorovovou...* (Kultúra slova, *22*, 1988, s. 332 a 333). V súpise literatúry na konci článku sa uvádza priezvisko v pôvodnej podobe: *PROCHOROVA, V. N.*

Matej Považaj

Ks

KULTÚRA SLOVA, časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV. Ročník 23, 1989, č. 5. VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Hlavný redaktor PhDr. Ján Kačala, DrSc., člen korešpondent SAV a ČSAV. Grafická úprava Oto Takáč. Technická redaktorka Jarmila Macherová. Vychádza desaťkrát ročne. Ročné predplatné Kčs 30 —, jednotlivé čísla Kčs 3 —. Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma PNS — ÚED Bratislava, ale aj každá pošta a doručovateľ. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, Gottwaldovo nám. 6, 817 59 Bratislava. Vytlačili TSNP Martin, závod Ružomberok v máji 1989, Rukopis odovzdaný do tlače 16. 2. 1989. Registr. zn. F-7050.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Gottwaldovo nám. 6, 817 64 Bratislava, Czechoslovakia. For all other countries distribution rights are held by KUBON and SAGNER, Inhaber Otto Sagner, Postfach 34 01 08, D-8000 München 34, West Germany.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1989

Cena Kčs 3,—

KUL TÚRA SLOVA

Ľavaňa a ľaváčka. G. Gotthardová 188
Pohŕdať, ale pohrdnúť. M. Pisárčiková 189
Kartúza či kartúzia. M. Považaj 190
Niet väčšej škody nad stratený čas! I. Hrubaničová 190
Cudzie ženské priezviská v slovenčine. M. Považaj . . . 191